VANDIEST HEGEL, NIETZSCHE EN...?
(Deel 1 Doorbraak van de wording)
OUDEJAARSAVOND AAN HET HOF

INSINGEL EN ROGGEMAN:
VERZEN / ADRI LAAN EEN
ONDERWERP (verhaal) /
KORT BESTEK / EX LIBRIS

DE NIEUWE STEM

20e jaargang no. 7
juli 1965

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, N. A. Donkersloot, T. Haan (secretaris), Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Deijlerweg 123, Wassenaar.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. Dr. B. Delfgaauw, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein–Verschoor, Dr. Th. van Tijn, Dr. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 16,– per jaar (*f* 8,50 per half jaar). Voor België Bfr. 245 per jaar. Andere landen *f* 20,–. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 12,50 en Bfr. 187.50.
De betaling van het abonnementsgeld moet voor abonnementen, die door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, aan deze geschieden. Betaling van alle andere abonnementen op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

Julien Vandiest

HEGEL, NIETZSCHE EN . . . ?

Gesetzt dass auch dies nur Interpretation ist . . ., nun, um so besser.

Nietzsche

I. Doorbraak van de wording

Het Europees denken van deze tijd is in de ban — en zulks in nagenoeg dezelfde mate — van drie grote negentiend'eeuwers: Hegel, Nietzsche en Kierkegaard. Natuurlijk is er ook Marx, maar zijn eigenlijk denken werkt veel minder inspiratief op het onze: men wendt zich vooral naar hem toe om hem te vervormen, om hem dienstbaar te maken aan het marxisme.[1]) Gezien vanuit Marx zelf, bestaat er geen groter ketterij dan de marxistische „orthodoxie". Men kan dus maar naar hem toegaan mits daartoe eerst de innerlijke bereidheid op te brengen. Terwijl elke rechtgeaarde denker van onze tijd zich moreel verplicht voelt vroeg of laat tot een uiteenzetting te komen met Hegel, Nietzsche en Kierkegaard — of toch met tenminste twee van de drie. Maar terwijl de besten er een ernstige studie van maken, of trachten dit te doen, vindt men van het verschijnsel hoofdzakelijk snobistische uitwassen bij het gros van het filosofisch volkje. Er wordt gedweept met Nietzsche en gezwamd over Kierkegaard, terwijl Hegel zo stilaan begint te fungeren als een nieuw *Aristoteles dixit.*

Bij al die belangstelling is de kritische zin dus erg zoek geraakt. Reden te meer om de betrokken filosofen eens met elkaar te confronteren voor wat de kern van hun denken betreft — *en daarbij stelling te nemen.* Want zo het van menselijkheid getuigt in de persoonlijke en sociale relaties de hoeken af te ronden, dan getuigt het van halfslachtigheid niet te willen (of niet te kunnen) 'kiezen' in verstandelijke aangelegenheden. Het wetenschappelijk denken leeft van drastische, compromisloze maatregelen. Men ziet niet in

waarom men minder resoluut zou tewerk gaan in de filosofische bezinning, die geacht wordt gans ons bestaan te engageren.

Wanneer men voor een denken zoals dat van Nietzsche een algemene technische benaming tracht te vinden, dan moet men het uiteindelijk bestempelen als zijnde een dialectisch monisme, t.t.z. als een poging om in de ervaring wegwijs te worden aan de hand van een 'dialoog' (procédé van vraag en antwoord, van stelling en tegenstelling) die slechts op één enkel verklarend basisprincipe berust. Nietzsches filosofie is trouwens de enige van haar soort die op een volkomen consequente manier èn dialectisch èn monistisch is.

De basiskracht die Nietzsche overal in de wereld aan het werk ziet, de 'machtswil', is niet alleen een passievol streven in dionysiaanse stijl, een soort verbeterde uitgave van de 'irrationele wil' van Schopenhauer. Die basiskracht is óók apollonisch: ze bezit het inherent vermogen vorm te geven aan zichzelf. De machtswil, zo leert de latere Nietzsche beseffen, betekent de synthese van twee elkaar aanvullende concepties: hij komt een voorafgaandelijk dualisme overkoepelen.

Dit schept hoe langer hoe meer een kloof tussen Nietzsche en Schopenhauer, maar brengt Nietzsche in het vaarwater van Hegel. Beide denkers werden meermaals met elkaar in verband gebracht, voornamelijk door Karl Löwith, [2]) maar tot een ware vergelijking komt men zelden. Meestal draait alles uit op de filosofische historiografie van een bepaald tijdperk in het Europees denken: men ziet de ene denker als het begin van dit tijdperk, en de ander als het einde ervan. Er valt echter tussen Hegel en Nietzsche een direct verband waar te nemen — en een even fundamenteel onderscheid.

Het direct verband is dit: dat beide denkers één enkel woord vonden om hun dialectiek te resumeren: *aufheben* bij Hegel en *sublimieren* bij Nietzsche. Nu gaat *sublimieren* terug op het Latijnse *sublimare,* en hoe dit woord in het Duits anders te vertalen dan door *aufheben*?! Zo een woord, zo de gedachtenassociaties die het suggereert. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het *sublimieren* van Nietzsche, precies zoals het *aufheben* van Hegel (en zoals het Nederlandse

'opheffen') drie betekenissen in zich verenigt: afschaffen, optillen en – mits men de twee op hetzelfde ding doet slaan – dit ding dan toch ook weer in ruimere zin 'bewaren'. Dit bewaren is trouwens van groot belang, want daaruit blijkt het verschil tussen een denken zoals dat van Hegel en Nietzsche enerzijds, en dat van een Platoon anderzijds. Platoon sublimeert inderdaad in de 'verkeerde' betekenis van het woord: alles komt er op neer dat een reeks verschijnselen, die van de Erôs, door de denker verwezen worden naar een ander zijnsvlak dan het hunne, doordat ze zich op hun oorspronkelijk vlak hun expressiemogelijkheden ontzegd zien. De manier waarop Platoon Erôs 'sublimeert' is geen opheffing door ombouw, maar een radicale verloochening van het verschijnsel.

Hoe 'sublimeert' nu Nietzsche? De machtswil, basisimpuls van het al, wordt gedefinieerd in termen van een uiteindelijk doelwit (de macht) dat hetzelfde blijft doorheen al zijn 'gedaanteverwisselingen'. Dit uiteindelijk doelwit wordt dus 'bewaard' samen met de energie die ervoor gemobiliseerd geraakt, terwijl het onmiddellijk doelwit 'afgeschaft' wordt; en het 'optillen' wordt verwezenlijkt door het bereiken van meer macht. Anders gezegd: het levend wezen (en dan vooral de mens) streeft, altijd maar door, naar onbeperkte macht; om die macht naderbij te komen stelt men zich eerst een beperkt, concreet doelwit; eens dit doelwit bereikt, moet men ermee in 'tegenspraak' geraken om er verder bovenuit te kunnen groeien; komt men daartoe, dan wordt het 'opgeheven' en is men op weg naar een ander doelwit, dat zich op een hoger machtsplan bevindt dan het vorige, maar dit vorige even goed 'bewaart' als het 'afschaft', omdat het tweede uit het eerste gegroeid is; en zo steeds 'dialogerend' verder, naar de absolute machtsontplooiing.

Dit dialectisch aspect, fundamenteel voor het ganse gebeuren, deelt Nietzsche met Hegel. Maar de *inhoud* van dit gebeuren is voor beide denkers gans verschillend. Hegels basiskracht is niet de machtswil, maar de 'geest', en zijn uiteindelijk doelwit niet de macht, maar de vrijheid.[3]) Bovendien ziet Hegel in zijn *aufheben* een conceptueel proces, waar Nietzsches *sublimieren* bepaald psychologisch is. Nochtans is dit conceptuele niet alleen conceptueel en dit psychologische niet alleen psychologisch. Beide filosofen zien in

hun basismateriaal iets tè fundamenteels opdat wij er iets 'reins' zouden in zien.

Inmiddels staan we voor een paradox. Nietzsche heeft nooit een grote belangstelling betoond voor Hegel. Vermoedelijk kende hij hem niet eens zo goed. Maar het is een feit dat men éérst goed begrijpen moet waar het bij Hegel om gaat, wil men fatsoenlijk Nietzsche vatten. De grootste originaliteit blijft steeds berusten op de verworvenheden van de vorige generaties. In die zin is de volgorde Hegel-Nietzsche letterlijk chrono-logisch.

Het behoort tot het wezen van de machtswil zich op bepaalde manier te manifesteren, en dan die manifestaties stuk voor stuk te sublimeren; zoals het tot het wezen van Hegels *Geist* behoort, zich te belichamen en dan al die belichamingen *aufzuheben*. Nietzsches machtswil gaat terug op Dionysos èn Apolloon. Hij bezit maar een eindeloos streven omdat hij eindeloze vormdrang is. Wegens zijn steeds nieuwe manieren om zich te manifesteren, spreekt Nietzsche zelfs van de 'proteïsche' natuur van de machtswil.[4]) Maar door zich te sublimeren, of zich te overstijgen, of boven zichzelf uit te groeien (allemaal synoniemen), verschijnt de machtswil steeds in tweevoudige gedaante: hij is tevens dat wat overstijgt (de rede), en dat wat overstegen wordt (de drang). Aristoteles zou zeggen: hij is tevens stof en vorm. Hegel: hij is tevens 'substantie' en 'subject'.

Want waarom verwerpt Hegel tevens de God van Spinoza, het *Ding an sich* van Kant en het Absolute van Schelling? Omdat het in elk van die instanties alleen maar gaat om een 'substantie' waarbij geen 'subject' betrokken wordt. Wanneer Hegel het heeft over die soort concepties, spreekt hij steeds van hun 'inerte eenvoud'. Zonder innerlijke noodzaak tot vorm-krijgen, tot verwerkelijking, tot 'incarnatie', moet de veelvuldigheid van alle betrokken manifestaties een even groot mysterie blijven als b.v. bij Platoon de onderlinge participatie, de deelachtigheid aan elkaars wezen, van de Ideeën. De ultieme werkelijkheid kàn niet inert zijn. We mogen niet beginnen vanuit een of ander 'beginsel' om daar de werkelijkheid uit af te leiden; we moeten vertrekken vanuit de concrete ervaring, en dan terugschrijdend redeneren. Eens het punt bereikt waar we niet meer verder kunnen reduceren, houden we noodzakelijkerwijze tóch nog iets in

handen dat *aktief* is. Daarom dient elk monisme verworpen dat de waarneembare verscheidenheid der dingen niet beter verklaren kan dan dit het geval was bij de aanvang van de filosofie, namelijk in de poëtische, maar erg simplistische 'oerelementen' (vuur, water, lucht) der vóórsocratische filosofen. We hebben, als uiteindelijke verklaring van het al, een *agerend* principe van doen.

Het verschil, nu, tussen het 'dynamisch' Absolute van Hegel en het 'statisch' van zijn voorgangers (vooral Schelling), is precies het verschil tussen de 'dynamische' machtswil van Nietsche en de 'statische' van diens voorganger Schopenhauer. Vandaar hèt groot punt van overeenkomst tussen Hegel en Nietzsche: hun smaak voor een metafysisch monisme dat gans activiteit is. En monisme, omdat in beider ogen het metafysisch onderzoek niet voltooid is zolang de denker geconfronteerd blijft met twee of meer principes van verklaring. Slechts één principe mag uiteindelijk overeind blijven.

(Daarop kan natuurlijk een fundamentele kritiek uitgebracht worden. In de veronderstelling dat de wereld kan uitgelegd worden aan de hand van één enkele basiskracht, is het gewis zo dat die kracht niet inert zijn kan, dat ze integendeel één en al dynamiek zijn moet. Maar waarom slechts één kracht? Het antwoord ligt voor de hand: omdat we grootgekomen zijn in een wereld doordrenkt van monotheïsme. Zegt Nietzsche zelf: 'De dominee is de grootvader van de Duitse filosofie" [5]) — de zijne incluis).

Welke is daarentegen de specifieke ontwikkelingsgang van Hegels denken? We vernemen het in de *Logik*. Dit werk bezint zich bitter weinig over denkpatronen; veeleer gaat het om een soort anatomie van de Schepper. Het gaat er namelijk om te verklaren dat alles is zoals het is omdat de Absolute Geest zich gestadig in zulke staat van spanning bevindt dat hij zich onophoudelijk bevrijden moet door middel van een scheppingsactiviteit. De Geest, zo zou men kunnen zeggen, staat steeds onder stoom. Aanknopend met een belangrijk aspect van Platoon, zegt ook Hegel dat de tijd slechts het bewegend beeld van de eeuwigheid is. Het is juist het voortdurend bewegen van dit beeld dat de Geest aan onze blikken onttrekt, zodat we niet direct zijn fundamentele eenheid ontwaren. Die eenheid zou slechts

blijken zo we de gansheid van de wording als een ondeelbaar geheel konden zien. Daarom kan de geest zich nooit 'geven' in zijn geheel. Op elk ogenblik is hij daar om zich opnieuw te incarneren, maar hij is nooit *volledig* daar.[6])

Het is enkel vanuit dit hegeliaans perspectief dat men de 'overstijging' bij Nietzsche verstaan kan. Tot in den treure ziet men herhalen dat de machtswil alleen maar een 'ontwikkeling' is van het irrationalisme van Schopenhauer; en zegt men dit niet, dan verafschuwt men de machtswil als een soort monsterachtigheid *sui generis*. De waarheid is echter dat het dialectisch monisme een oeroud Europees motief is, dat slechts verbannen werd door de honkvaste metafysica van het triomferend kristendom. Men treft dit motief aan in de *logos spermatikos* van de stoïcijnen, bij Plotinus, bij Proclus, in gans de slotfaze van het neoplatonisme – om maar te zwijgen van het oosters denken. Men vindt het echter in zijn meest onversneden vorm bij Herakleïtos – en het is dan ook geen toeval dat de twee grote filosofen die in Herakleïtos hun oervader gezien hebben precies Hegel en Nietzsche zijn. Zegt Hegel: 'Er is geen zin van Herakleïtos die ik niet opgenomen heb in mijn *Logik*".[7]) En Nietzsche zegt bijna woordelijk hetzelfde in zijn lezing over Herakleïtos.[8]) De beaming van de universele wording, het zich eraan overleveren zonder zenuwtrekkingen (en zeker stuiptrekkingen) van de geest, noemde Nietzsche de 'tragische wijsheid'. Die wijsheid zocht hij vergeefs bij de andere vóórsocratici.[9])

Maar nu hèt groot verschil tussen Hegel en Nietzsche: er kan niet genoeg beklemtoond worden dat alleen Nietzsche zich *volledig* in de lijn van Herakleïtos bevindt. Zijn machtswil heeft zelfs een herakleïtaanse naklank: biedt hij ons soms geen moderne versie van 'de oorlog is de vader van alle dingen'? Want hoe verwezenlijkt zich de machtswil? Door middel van een eindeloze reeks schermutselingen, en vaak lijf aan lijf gevechten tussen rede en drang. Alle natuurverschijnselen, de ganse geschiedenis, de persoonlijke ontwikkelingsgang van elke mens: dit alles is een competitief gebeuren, dit alles is een verwoede strijd. Al wat is streeft er naar zichzelf te overstijgen, haakt ernaar het huidig zijnsniveau af te schudden, en is dus voortdurend in gevecht met achter te laten delen van zichzelf. Dit verklaart dat de

machtswil, wanneer hij het ganse bewustzijn doorzindert, ten lange laatste een *moreel* karakter verkrijgt, t.t.z. overslaat van het kwantitatieve naar het kwalitatieve. Dit ligt aan de natuur van de menselijke rede. Deze is immers van die aard dat ze zich geen grenzen laat voorschrijven, zodat de rede, zelfoverstijgend instrument, enkel genoegen kan nemen met een zelfoverstijging die aan haar drager de absolute macht over zichzelf verzekert. Wat dan vanzelf een moraal invoert, maar buiten elk groepsverband om. Nietzsches moraal is een kosmische manier van aangepastzijn. Voor hem primeert de relatie mens-kosmos op superlatieve wijze de relatie mens-mens.[10])

Het is dan ook onbegrijpelijk dat een denker als Albert Schweitzer tot volgende misvatting gekomen is: 'Wat zo kleinzielig en tijdsbepaald is in Nietzsches filosofie, is dat ze enkel gaat over mens en maatschappij, en het probleem van mens en wereld niet kent'.[11]) Dit is werkelijk lijden aan psychische blindheid! De ganse *Zarathustra* is één loflied op de mens als kosmisch wezen. 'Ik, de laatste leerling van de filosoof Dionysos — ik, de leermeester van de eeuwige wederkeer".[12]) Neen — de relatie mens-kosmos is voor Nietzsche een absolute eis. Het is alleen de onvergelijkelijke psycholoog in hem die de *schijn* verwekt dat hij zich enkel bezig houdt met 'menselijke' aangelegenheden.

Daarentegen ziet men Hegel veeleer beklemtonen, niet de wording als dusdanig, maar het resultaat van dit en van dat bepaald wordingsproces. *Zijn* aandacht gaat vooral uit naar de 'synthese', naar de bredere eenheid. Hij aanziet het als zijn taak de zelfverwezenlijking te bestuderen van de Geest, en dit op de grootst mogelijke schaal. De *Logik* buigt zich over de structuur van de Schepper en over de loopbaan van diens scheppingsprincipe doorheen de natuur; de *Encyclopädie* gaat over naar de anthropologie en naar de psychologie; de *Geschichtsphilosophie* breidt dit kader uit tot het ganse verloop van de wereldgeschiedenis; de *Rechtsphilosophie* schenkt bijzondere aandacht aan de manifestaties van de Geest in de Staat; drie cyclussen van lezingen, tenslotte, voltooien het systeem met betrekking tot kunst, religie en filosofie.

Maar in tegenstelling met Nietzsche laat Hegel geen plaats meer over voor de *enkeling* als dusdanig. Hij is zich terdege

bewust, zo verklaart hij, van het tragisch lot van de enkeling, maar gans zijn oeuvre laat zien dat hij daarmee nooit waarachtig begaan was. Nogmaals, enkel het resultaat van het ganse wordingsproces was voor hem van tel.[13]) Om het in zijn terminologie te zeggen: gans zijn denken is afgestemd op de 'algemeenheid'. Die algemeenheid heeft nochtans geen uitstaans met die van het gezond verstand: daar zijn het een reusachtig aantal enkelvoudige processen die verloop en uitkomst van het geheel *bepalen*, zodat het algemene hier een (latere) gegevenheid is van het enkelvoudige. Maar van zulk een prozaïsche denkwijze wil Hegel niets weten. Het concept, zo vernemen we, is als 'thesis' van die aard dat het alle bijzonderheden van de dingen die het vertegenwoordigt opslurpt en uitwist. Dit stelt het concept ertoe in staat een universele 'uitbreiding' te krijgen, waarbij het 'begrip' ervan herleid kan worden tot dat van het Ene. Zo wordt dan het concept het universele. Maar tevens negeert het concept zichzelf voor zover het het 'bijzondere' insluit. Dit 'bijzondere' negeert dus op zijn beurt het universele, en uit die 'antithesis' ontstaat dan het individuele – met name de menselijke enkeling of het ik.

Wel een zeer buitenissige operatie, dat afleiden van het meerdere uit het mindere, van het ingehoudene uit het inhoudende, van het individueel 'ik' uit het universeel 'Ik'! Wat Hegel hier 'concreet' noemt, namelijk de presente werkelijkheid van mijn individualiteit, wordt in zijn theorie *gereconstrueerd* vanuit het abstracte. Welke bestaanswijze heeft trouwens dit zogenaamd concreet 'ik'? Hoe verhoudt het zich, vooral, tot andere 'iks', en welke inhoud wordt eraan gegeven? Hegel antwoordt: 'Wanneer ik zeg: Ik, dan wil ik Ik zeggen in de mate waarin ik een individuele, volledig bepaalde persoon ben. Maar elk ander is óók Ik'. Die intellectuele rebus zou door La Palisse zakelijk samengevat worden in de vaststelling: iedereen noemt zich 'ik'. Maar het verbijsterend gevolg van Hegels stelling luidt: 'Door me als ik aan te duiden, meen ik weliswaar te spreken van de enkeling die ik ben, maar terzelfdertijd duid ik ook een absoluut universeel wezen aan'.[14]) Anders gezegd: doordat elk 'ik' aangewezen wordt door dezelfde term 'ik', viseert die term niet meer dit of dat 'ik', maar de universaliteit der 'iks'.

Van een psychologische enormiteit gesproken! Het feit van de intentionaliteit van de naam wordt door Hegel volledig weggemoffeld. Ik zeg immers maar 'ik' omdat ik de drager van die benaming geheel en al wens te *onderscheiden* van de rest van mijn ervaringsveld, dus ook van alle andere mensen. De reële betekenis van de uitspraak 'ik' ligt dus in de *bedoeling* waardoor ze aangedreven wordt, en elke theorie die deze bedoeling over het hoofd ziet is volkomen naast de kwestie. Op de meest mysterieuze manier zien we bij Hegel de naam een waarde verwerven van universele aanwijzer – waar toch, in de geest van hem die zich van de naam bedient, niet de minste *intentie* vóórkomt van het 'ene' over te stappen naar de 'universaliteit'! Men kan niet genoeg beklemtonen dat het hier je reinste woordenkramerij betreft. Door een zuiver verbale goocheltoer speelt Hegel zichzelf alle kaarten in handen om aanstonds te kunnen poneren, 'het reine wezen waarin elke bijzonderheid genegeerd en gesupprimeerd wordt', of nog 'het universele waarin abstractie gedaan wordt van elk bijzonder element'.[15]) De naïeve geest zal zich hier direct afvragen waarom men dan voortgaat te spreken van een 'ik' dat nu juist maar door ons werd *ingevoerd* op grond van al zijn bijzonderheden? Wil men die bijzonderheden uitgewist krijgen, dan is het veel simpeler een ander woord te gebruiken dan 'ik'. Wil men ze behouden, dan is het het woord 'universeel' dat absoluut niet meer op zijn plaats is.

Met dit 'concreet universele' van Hegel werd flink de draak gestoken door Kierkegaard, en nog meer door Marx in zijn *Heilige Familie,* onder het kapitel *Het geheim van de speculatieve constructie* – een delicieuse tekst, maar die men doodzwijgt omdat hij vernietigend is voor het hegelianisme.[16]) Even ironiserend staat tegenover dit 'concreet universele', een Bertrand Russell, die laat zien met welk een logisch knoeiwerk we hier te doen hebben.[17])

De bedoeling van Hegel is natuurlijk zeer doorzichtig. Aan de hand van een kunst-en-vliegwerk dialectiek wil hij de inhoud van het 'ik' systematisch uitputten, om tenslotte een hyperabstracte hoedanigheid over te houden. Heel die loze argumentatie werd opgebouwd *pour les besoins de la cause.* In werkelijkheid gaat het erom het enkelvoudige vanzelf ondergeschikt te maken aan het algemene, omdat

men dan gelijkerwijs het individuele kan ondergeschikt maken aan die 'concrete algemeenheid' bij uitstek die de Staat is. Het is Hegel-de-etatist die hier zijn richtlijnen voorschrijft aan Hegel-de-filosoof. In dit opzicht, zoals in zovele andere, blijft Hegel representatief voor de ganse filosofische ontwikkelingsgang die ingezet werd met Platoon, en waarvoor de enkeling eigenlijk nooit *bestaan* heeft.[18]) Hegel is en blijft de *insider* van de filosofie, de denker die conceptualiseert zoals hij ademt, en daardoor het gewillig slachtoffer wordt van een aantal denkgewoonten die onvermijdelijk samengaan met het eeuwenlang hanteren van het 'onthecht' medium dat de filosofentaal is. Hij is zozeer een *insider* dat hij alle denkbare standpunten met elkaar in overeenstemming tracht te brengen op een 'hoger' vlak – ook wanneer hij daartoe wel eens een triade thesis-antithesis-synthesis invoeren moet die een bepaald clownesk uitzicht vertoont. Wereldhistorische filosoof bij uitstek, tracht Hegel in één lekensysteem te doen versmelten, de dogmas van het kristendom, de Griekse erflating en de verworvenheden van het denken sinds Descartes. Zijn eigen filosofie ziet hij als een gepredestineerde vervulling, als de grote verzoening van alles en allen, als de afsluiting van een bepaalde epoche in het menselijk daar-zijn. Verder kon men volgens hem niet gaan in het denken.[19])

Zo wàs het ook. Verder kon men niet gaan, omdat men dan de filosofie *als dusdanig* diende te 'overstijgen'. En hier plaatst zich het groot moment Kierkegaard. Men kan de Deen op veel manieren interpreteren, maar haast altijd wordt daarbij de basisfout begaan dat men in hem een 'filosoof' ziet in de zin waarin Hegel, Kant, Leibniz (noem maar op) filosofen zijn. Dat is Kierkegaard beslist niet. Zijn denken *in nuce?* Hij stelt vast dat de filosofie als onmiskenbare roeping de algemeenheid heeft, zoals dat het sterkst geëtaleerd wordt door Hegel. Maar door zo te zijn, stelt hij vast, miskent ze noodzakelijkerwijze mij, Sören Kierkegaard. Dit is onvergeeflijk, want per slot van rekening ben *ik* het, enkeling getrokken op één enkel exemplaar, die alle problemen stel betreffende leven, wereld en lot. Anders verwoord: zo ik zinvol wens te leven, dan kan ik onmogelijk tegelijk leven èn in de filosofie èn in het leven. Het is het een of het ander, en elke tussenweg loopt uit op een koe-

handel. Maar kan ik misschien niet tegelijk gedijen èn in het leven èn in een andere soort bezinning? Ja, dat kan ik, meent Kierkegaard, namelijk in de religie. De religie is van die aard dat ze mij een samenhangende uitleg bezorgt omtrent mijn daar-zijn en mijn problemen, net zoals de filosofie, maar dan op een manier die me toelaat mijn enkelheid te ontplooien als enkelheid.

Wie de pointe van dit argument over het hoofd ziet, miskent op grove manier niet alleen Kierkegaard zelf, maar de kolossale denkrevolutie die zijn historisch moment vertegenwoordigt. Kierkegaard wil zich voornamelijk schrap zetten tegen de lelijkste aspecten van Hegel, maar door dit te doen groeit hij virtueel uit tot de 'antithesis' van de ganse filosofie. Kierkegaard is een dóór en dóór religieuze natuur, die voor een filosoof gehouden wordt onder het voorwendsel dat ook hij zijn kijk op de dingen tracht te expliciteren aan de hand van een min of meer vertogend geheel. Nochtans zou de *manier* waarop hij dat doet ons al wijzer moeten maken. Hij is inderdaad wars van alle techniciteit, en bedient zich uitsluitend van de algemene omgangstaal. Dat hij, vlak na de verschrikkelijk technische Hegel, het filosofisch medium geheel links laat liggen, zou direct onze ogen moeten doen opengaan. Zoals ons dit ook klaarder zou moeten doen zien in de meeste hedendaagse existentiefilosofen, die vaak technischer zijn dan ooit tevoren (Heidegger, Sartre), en daardoor laten uitschijnen dat ze de les van Kierkegaard nog steeds niet begrepen hebben — niet wèrkelijk. Ze hebben ons denken met boeiende bevindingen verrijkt, maar op de keper beschouwd ziet men ze nog steeds evolueren binnen de omheining van het 'filosofisch tijdperk'. Steeds opnieuw begaan met de pseudoproblemen van het Zijn en de lelijke abstracties die daarmee gepaard gaan, schijnen ze maar niet te kunnen inzien dat dit stadium van ons bij-de-wereld-zijn voorbijgestreefd is en dat de zich bezinnende mens al een heel eind op weg is naar de volwassenheid van de volbloed-enkeling. Niet-verfilosofeerde geesten kan men heden ten dage nog moeilijk afschepen met wat ingewikkeld conceptueel gezwam, of paaien met een of andere 'dialectische' uitleg over de noodzaak van hun aanpassing aan de bestaande maatschappij!

De eerste van die volbloed-enkelingen waarvoor en waar-

van het denken van fundamenteel belang is, is precies Nietzsche. Was Hegel de typische *insider*, dan is Nietzsche de gedeclareerde *outsider*. Hij is het zelfs dubbel, want als getrainde filoloog was hij eerst een *insider* geweest. Als typische enkeling staat Nietzsche, net als Kierkegaard, volkomen vijandig tegenover elke techniciteit. Waar men Hegel enkel ontcijferen kan met de vuisten tegen de slapen, daar is Nietzsche wellicht de best-schrijvende van alle Europese filosofen. Dit is o.m. te wijten aan het feit dat alle problemen die hij aansnijdt *zijn* problemen zijn, t.t.z. dat hij die problemen maar aanboort of ernaar terugkeert in de mate waarin hun behandeling hem dienstig zijn kan voor eigen ontwikkelingsgang. Het is daarom logisch dat Nietzscheverguizers vaak hun pijlen richten op *Ecce Homo*, want dit dagboek is wellicht het meest karakteristiek voor Nietzsche-de-tot-de-algemeenheid-onbekeerbare. Naast zùlk een dagboek komt zelfs Kierkegaard halfslachtig voor.

In de grond was de 'opstandeling' Kierkegaard veeleer een eigenaardigheid in het Westers denken, een zonderling in een wereld van brave burgers. Hij was weliswaar in verzet tegen alle abstractomanie, maar dan op grond van een soort *revivalism* voor privégebruik. Op de Kerk hakte hij maar los omdat ze Jezus verraden had door zijn eenmalige boodschap te bedelven onder de sociabiliteit. In hart en nieren was hij dus wel een neen-zegger t.o.v. alle van buiten komende ordeningen, maar uit de ban van zijn opvoeding is hij nooit geraakt. Nooit of nooit kreeg hij zich gedeconditioneerd. In tegenstelling met zijn collega-pasterszoon Nietzsche had hij het geluk niet, op jeugdige leeftijd een hinderlijke vader te verliezen. (Van Gogh zal later lijden onder dezelfde handicap). Tegen het burgerlijke Kopenhagen was hij in levenslang verzet, maar het had hem, in de gedaante van een rigoristische vader, blijvend scheefgetrokken. Vermoedelijk is Kierkegaards vertekend-worden een van de grootste tragedies geweest die een superieure geest ooit meegemaakt heeft. Met een geniaal peilingsvermogen begaafd zijn – en dan niet aan uw eigen zijnsvlak kunnen! Men kan zich allicht voorstellen tot welke hoogten Kierkegaard zou opgeklommen zijn, had hij zich in volle vrijheid kunnen ontplooien . . .

Hoe dit zij, het is een feit dat hij, in de grond, 'braaf' bleef

tegen heug en meug. Hij miste helemaal het heilig ongeduld dat Nietzsche instinktmatig opbracht tegen alle gevestigde dingen: kerken, instellingen, klassen, systemen, waarden. Op zijn slechtst is Kierkegaard een enerverende uitrafelaar van belijdenissen; op zijn best, een gelaïciseerde purist van het kristendom, een geest voorzien van een superieure knobbel voor droogkuis; meestal echter, een revolutionaire conservatief met een studentikoze ziel. Tegen de achtergrond van zulk een onvoldragen persoonlijkheid lijkt Nietzsche nog eens zo verwoed te filosoferen 'met de hamer'. Maar laten we ons door die uitdrukking, die hij zelf gebruikt, niet van de wijs brengen! Want van die hamer, waarvan Nietzsche zich op even virtuoze als doortastende manier bedient, zijn drie variëteiten te onderscheiden: de hamer als goedendag (als knots op dikke schedels), de hamer als spechtsnavel (of bevraging van de wormstekigheid der dingen) en de hamer als instrument van orde (de hamer van de voorzitter). Die ingebouwde 'hamer' stelt Nietzsche ertoe in staat in zijn zelfbewustwording een zijnsplan en dimensies te bereiken waarvan het lot gewild heeft dat ze niet weggelegd waren voor Kierkegaard.

Nietzsche was, zo mogelijk, een nog religieuzer *natuur* dan Kierkegaard. Tijdens zijn jeugdjaren overwoog hij zeer ernstig in een klooster te gaan.[20]) De allesdominerende idee van zijn leven — *Umwertung aller Werten* — is een dóór en dóór religieuze idee: alle religiestichters hebben ze gemeen. Het kristendom viel hij aan omdat het niet religieus genoeg was, maar hij predikte die verzetsidee met de gloed van een profeet. Zijn voortdurend zoeken naar modaliteiten van 'overstijging', van manieren van boven zichzelf uit te groeien, was ontegensprekelijk een geëvolueerde vorm van zoeken naar 'heil'. Wat hij vooral van Schopenhauer leerde was diens lekenascese: het leren onthecht worden van zichzelf. Nietzsches ascese was echter geen vorm van zelfkastijding, maar een techniek tot zelfopdrijving, een middel tot intenser leven op *dit* plan, hier op aarde. 'Ik ben een van die machines die bijwijlen ontploffen. De intensiteit van mijn emoties doet me beven of in een lach uitbarsten'.

Kierkegaard, tegenstribbelende gelovige, zag zich staan aan een tweesprong waar hij te kiezen had tussen de Heiland en de Meester, tussen Jezus en Sokrates. Hij bleef voor

Sokrates zijn hoed afdoen, maar koos Jezus. Nietzsche, voor dezelfde keuze geplaatst, bleef voor Jezus zijn hoed afdoen, maar koos Sokrates: verstandelijke bewustwording vóór alles. Gebeurlijk viel hij Sokrates aan – vooral op grond van het feit dat Sokrates de dionysiaanse vreugde nooit zou gekend hebben (wat waarschijnlijk klinkt) – maar hij vereerde niettemin in hem de man die van elk probleem *zijn* probleem maakte, een probleem op te lossen met eigen middelen, zonder hulp van buiten, en met *esprit de rigueur*. Wat is inderdaad het geheel van de *Unzeitgemässe Betrachtungen*, van *Morgenröte* en van *Menschliches, Allzumenschliches*? Een reeks 'sokratische' boeken, die Nietzsches eigen leerschool in de skepsis begeleiden en uitdrukken. Die skepsis voerde hem, gelijk elke nooit tot stilstand komende kritiek die alleen maar gevoerd wordt door het verstand, in een nihilisme dat voor de meesten een straatje zonder eind zou geworden zijn. Nietzsches enorme vitaliteit haalde hem eruit om hem naar een *positief* nihilisme te voeren. In *Sanctus Januarius* kan hij reeds getuigen: 'Ik leef nog, ik denk nog; ik moet nog leven, want ik moet nog denken. Van nu af wens ik op alle ogenblikken alleen nog een ja-zegger te zijn'. Dit besluit tot ja-zeggen noopt hem ertoe eerst en vooral amok te lopen tegen al wat hem van zijn taak weerhouden wil, lees: gans het museum van het denken. We krijgen dan ook te lezen dat haast alle vorige filosofen warhoofden en dikschedels waren, en dat hun 'systemen' een uitstalraam blijven van hun petieterige, al te menselijke beperkingen. In dit opzicht krijgt Platoon het hard te verduren, maar ook de 'ersatz-moraal' van Kant en de 'vrijwillige blindheid' van Hegel moeten het erg ontgelden. Al die denkers exalteren immers het denken alsof dit kon gescheiden worden van de noodzaak tot intens leven, en alsof de bemoeiingen van de betrokken denkers volstonden om het geïnstalleerd te krijgen op een 'superieur' vlak. Het gevolg van die waanvoorstelling is geweest dat de filosofen het leven gedevalueerd hebben. Ze zagen niet, of wilden niet zien dat denken slechts een instrument is tot voller leven. De ware manier van mens-zijn is een *integrale* manier: een manier van ja-zeggen, van prijzen ten allen koste. De 'alleen-maar-denkers' hebben ons leven vergiftigd, er een tweederangsartikel van gemaakt.[21]) Vandaar de grootste daad waartoe de door hen gefnuikte

mens als weerwraakprestatie in staat is: *dennoch preisen,* steeds meer bewustzijn opdoen van de ergste vormen van het eeuwig neen dat het leven ons grijnzend opponeert, en tóch de reusachtige krachtsinspanning opbrengen dat alles te verteren, de wil dit leven tóch positief te vinden.

Stap voor stap, tot schreiens toe, leerde de universitair-gevormde geest die Nietzsche was zichzelf ja-zeggen. Eigenlijk vordert hem na korte tijd nog maar één basisvraag op: wanneer we de ervaring tot het bittere einde toe volgen, wacht ons dan een uiteindelijk Ja of een uiteindelijk Neen? Die nieuwe versie van Hamlets vraag neemt er dan een andere bij de hand: is er een mens denkbaar die uiteindelijk zou kùnnen zeggen: 'Ik aanvaard àlles, een uiteindelijk Neen incluis'? Kan men een profeet visualiseren, een heilige, een genie, een man van de daad, of wellicht nog beter een combinatie van alle vier, die zóiets zou aan kunnen? Neen. Daarom *vordert* Nietzsche zulk een mens; een mens voor wie de ervaring de geliefde doodsvijand is waarmee hij zijn leven lang te worstelen heeft om tenslotte te kunnen uitmaken (misschien) wat er nu van is: slaaf van die ervaring, of meester erover? Die ervaring, zoals gezien door Nietzsche, wordt nu zó ontzaglijk groot dat de mens die ze in haar geheel verteren wil zwellen moet gelijk een luchtballon — om dan te barsten. Daarom moet zulk een wezen ophouden een mens te zijn om een *Uebermensch* te worden. En ineens staan twee opvattingen pasklaar: de Uebermensch en de Eeuwige Wederkeer. Zoals plots ook de ijzeren *interne* logica blijkt van gans Nietzsches denken.

In de eerste plaats moet Nietzsche wel in opstand komen tegen Darwin. Een consequent darwinisme refereert immers gestadig naar de algemene evolutie, zodat het de enkelheid en de onvoorspelbare toevalligheid van de grote man veronachtzaamt — en zeker de Uebermensch. Darwin is echter ondenkbaar zonder een deterministische wereldopvatting zoals die van Laplace. Want het organisme wordt door Nietzsche gezien als een deel van de ganse natuur, en hoe zou zulk een organisme door de Evolutie naar de toekomst kunnen gepiloteerd worden indien het niet zó was dat die natuur zich eerst zèlf futuristisch ontvouwt? Daarom dient de kritiek op Darwin verlegd naar het 'stuntelig' determinisme van de officiële wetenschap, waarvan Laplace precies

het model geleverd heeft. Want wat is het determinisme van Laplace? Men zou het kunnen definiëren als zijnde een activistische totaalprogrammatie, waarin het moment-nu, hoe dan ook ontstaan, de deur opent op een eindeloze toekomst die door een bovenmenselijk brein zou kùnnen voorspeld worden, moest dit brein op feilloze manier localisatie en beweging kennen van alle bestanddeeltjes van de kosmos.[22]) Zulk een conceptie brengt niet alleen de *eis* van het 'bovenmenselijke' lelijk in de knel, ze komt ook nog neer op een algehele ontwaarding van het moment-nu. Want dan kunnen, in het wad naar de toekomst, àlle stenen even goed dienen: hoofdzaak is dat we er een onder onze voeten vinden. Maar de Uebermensch, zijnde een existentiële eis, betekent de 'voorrang' bij uitstek: hij is de hoogste vorm van *niet-evolutieve selectie*.

Komt daar nog bij dat het wetenschappelijk tweespan Laplace-Darwin het technisch substratum geleverd heeft voor een van de ergste conditionnementen waar Nietzsche zich uit te sleuren had: de romantiek. Een denkstramien zoals dat van Laplace en Darwin staat immers borg voor de eindeloze 'vooruitgang', in contrast met de cyclische wereldvisie van weleer. [23]) Nu is die vooruitgang een kijk op de zaken die eerst in een tweede stadium een industrieel gezicht opzetten zal. Aanvankelijk is zulk een visie zuiver romantisch. Novalis (leerling te Pforta vóór Nietzsche!) spreekt van 'de vernietiging van het heden en de apotheose van de toekomst die een waaràchtig betere wereld is'. Maar dit romantisch futurisme is ook een verkapt traditionalisme: men ziet de 'apotheose van de toekomst' vol heimwee terugblikken naar de sereen-kristelijke Middeleeuwen.[24]) Die Middeleeuwen fungeren dan als archetype van een geborgenheid die de romantische mens zo erg ontbeert. Want de typische romanticus is een opgejaagde gevoelsmens, die zo sterk naar 'bovenzinnelijke' werkelijkheden haakt omdat de harde klappen die déze wereld pleegt uit te delen hem teveel zijn. Het geval kan dan best gerationaliseerd worden door te verklaren dat het 'gewoon' bestaan een illusie is. Dit is echter voor Nietzsche, man van de 'voornaamheid' en dus van het frontmaken, een miskenning van de erflating der Franse moralisten, en een laten verloren gaan van de *Aufklärung* in een *Verdunklung*. Bovendien ziet Nietzsche dat de werkelijk-

heidsontvluchter in feite een ontvluchter is van het moment-nu. Dit is logisch: als gevoelsmens is hij geankerd in het verleden, en als dromer in de toekomst; zodat voor het Nu geen plaats meer is in zijn bekommernissen. De zoete kern van zijn belangstelling is nooit *actueel*. Maar het *dennoch preisen* neemt de *Freude am Dasein* bij de hand, en deze laatste is uiteraard 'Grieks', uiteraard 'klassiek'. Ze kan enkel gedijen in een bewuste Nu-cultus. Immers, hoemeer ik het huidig ogenblik zijn potentie tot vreugde afhandig wens te maken, des te meer ook moet ik dit ogenblik zien in zijn eigenheid, in zijn eindigheid, in zijn zelfgenoegzaamheid, in zijn ontdaan-zijn van alle seriële bijgedachten. 'Daarop bracht Zarathustra, uit de vreugde van de Uebermensch, het geheim dat alles wederkeert'.[25]) Dit 'uit' verklaart alles.[26]) 'Blijft de aarde trouw': misschien wel de meest kenschetsende zin van heel Nietzsche. Nooit gaan lopen! Alle mogelijkheden van het hier-en-nu uitknijpen. Vooral dàárom zijn Laplace en Darwin onverenigbaar met het Nu. Even goed water en vuur bijeenbrengen. Het Nu kan immers zijn unieke waarde, zijn waarde van vorming en van integrale mededeling alleen krijgen van een opheffing uit het tijdsgebeuren. Zodat de kordate valorisatie van het Nu de Eeuwige Wederkeert *vordert*. In de beginfaze van zijn denken zag Nietsche de samenhang niet tussen Uebermensch en Wederkeer — Die samenhang niet ziende, besloot hij hem te *smeden*. Als wapen tegen de romantiek, tegen de dwangvoorstelling van de evolutieve vooruitgang. Het is de *anti-romantische* houding van Nietzsche die de Uebermensch verklaart! Om te kunnen gedijen, kan de Uebermensch het niet stellen zonder de Wederkeer, die hem voor de 'evolutie' behoedt.

Men ziet nu de logica van het geheel. *Dennoch preisen* is denken in termen van *Mittags*, is daardoor de Uebermensch invoeren en is deze laatste verheffen tot een waarde *sui generis* door mobilisatie van de Wederkeer. Men kan het ook zó uitdrukken: Nietzsche giet het lood van de Wederkeer in de schoenen van zijn Uebermensch om hem bij voorbaat te dekken tegen het gewichtloos idealisme van Hegel of Leibniz, dat halt wil maken bij het samenbundelen van de kosmos tot een 'bevredigend' systeem. (Want in de grond zou ook Hegel kunnen zeggen zoals Leibniz: *Tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes*. Hij zei

trouwens iets dergelijks: 'God is in zijn hemel: alles is in orde met de wereld'). Rijst dan de cruciale conclusie: *de Uebermensch is geen ideale, maar een existentiële conceptie.* Waarbij dan de Wederkeer de ultieme credo wordt van de volledig dóórdenkende mens die uit het drijfzand van het nihilisme geraakt is. Het gaat hier om een diep-religieuze, anti-humanistische opvatting van ons daar-zijn. De *Zarathustra,* die er ons de poëtische anatomie van brengt, bevat veel bladzijden waaruit dit hooghartig antihumanisme blijkt, maar het telt er weinig die even diep-religieus inwerken als het *Nachtlied* en het *Tanzlied.* Die klinken gelijk de Psalmen van David, of gelijk de Gitas. Waarlijk: de *Zarathustra* kon slechts geschreven worden door een vrijwillige *outcast,* door iemand die zich wetens en willens buiten de maatschappij wenstte te plaatsen — zoniet buiten de mensheid.

Een commentator als Ewald doet dan ook bepaald potsierlijk aan, wanneer hij de Wederkeer ziet als een soort kantiaanse categorische imperatief.[27]) Alsof Kant ooit beroep doet op onze psychologische disposities! Op het stuk van de moraal zegt Kant voornamelijk dit: weet dat bepaalde levensregels strijdig zijn, maar dat die tegenstrijdigheid eerst aan het licht treedt wanneer de nodige conclusies gehaald worden uit de universele adoptie vàn die levensregels. Hoe we daarbij emotioneel reageren — dit interesseert Kant voor geen cent. Terwijl de mens die de Wederkeer beaamt *zijn* levensregel haalt uit de overpeinzing van een primordiale *drang.* Nietzsche is niet in de eerste plaats een moralist (misvatting van veel nietzscheanen!), maar een man van de absolute geest — in een nog véél sterkere zin dan Hegel. Zijn hoofdbekommernis is en blijft de voor niets terugdeinzende promotie van de kunstenaar, van de kunstenaar-denker (nooit de denker alléén!), van de 'zelfgeschapen' mens wiens vitale volmaaktheid die van de gewezen 'heilige' komt aflossen. Of Goethes *Bildung* in een onvoorziene dimensie van uitzinnigheid. Voor de rigorist van Königsberg was het moreel gedrag een schakeling na mekaar; voor Nietzsche houden afzonderlijke daden op belangrijk te zijn (wat Kant zou doen ijzen). Telt nu, een *algemene* geestesgesteldheid die, samen met het opvrijen van het eeuwig-nu, de eigen wordingsbereidheid bevestigt, en waarbij dus gisteren en morgen verbleken naast het heden. Om die reden

is Goethe steeds een van Nietzsches 'goden' geweest: wegens de passie van die 'Olympiër' voor de klassieke levenskunst, die steeds een nu-cultus is. In dit opzicht is een zo fijne denker als Cassirer er schromelijk naast, wanneer hij Kant te dicht bij Goethe wil brengen.[28]) Het enorm verschil tussen beiden ziet hij niet. Nietzsche wel. Zegt hij in *Göttzen-Dämmerung:* 'Kant, de tegenpool van Goethe'. Nogmaals: het is niet de 'geschiktheid' van een darwiniaanse programmatie die het al-belangrijk iets is, maar de 'macht' die gebracht wordt door het enteren van steeds meer leven.

De hele manier waarop Nietzsche omspringt met zijn vocabularium wijst trouwens op de diepe, ongeëvenaarde *existentialiteit* van zijn denken. Er bestaat immers tussen een aantal woorden, begrippen, zinsneden, enz. een samenhang die spruit uit de gerichtheid van de mens die ze bezigt. Neem daar de 'sociale' mens, of negen en negentig procent van de soort: zijn voornaamste bekommernis blijft het aan gang houden van het 'systeem' dat hij, kort na zijn geboorte, kant en klaar aantreft. Daarom verwijst hij, in zijn vocabularium, voortdurend naar het ganse verleden van het sociaal patroon, en bedient hij zich van een terminologie die steeds het kettinkje-spelen op het oog heeft. In zijn mond worden dan woorden als 'systeem', 'samenhang', 'orde', 'overeenkomst', 'zijn', 'identiteit', 'consequent' e.a. zo goed als synoniem. In zijn mentaliteit roepen ze elkaar voortdurend op, als partners in de gatlikkerij. Zo zegt b.v. zonder een zweem van ironie Robert de Traz: 'Laat ons onszelf gelijk blijven uit deugd. Wat misschien het best de Westerse mens definieert, dat is de trouw'. (Helaas ja!). Wat zegt echter het vocabularium van de mens-van-het-nu? Het maakt synoniem: 'vrijheid', 'vreugde', 'worden', 'macht', 'wellust', 'hoogmoed', 'ogenblik'; ten lange leste: 'Uebermensch', 'Wederkeer'. Een aristocratische nomenclatuur. En de ene nomenclatuur sluit de andere uit.

Nietzsches 'bijbel', de *Zarathustra,* is in de eerste plaats een evangelie van de wil, van verbetenheid in het willenworden. Zoals zijn schepper, is Zarathustra een intellectueel van aanleg, maar hij is ook een dichter, een natuurmystieker en een danser. Hij bezingt alle denkbare 'electriciteit'. Haast onbegrijpelijk is het dat gekwalificeerde waarnemers die fundamentele *lichamelijkheid* niet gezien hebben. Er is daar

b.v. Ananda Koomaraswâmi, die wellicht het beste essay over Nietzsche schreef, ooit gepleegd door een niet-Europeaan: *Cosmopolitan View of Nietzsche*. Eerst lezen we – volkomen terecht – dat er een verwonderlijk parallelisme bestaat tussen het denken van Nietzsche en dat van de oosterse religies. (Geen wonder: Nietzsche werd immers 'op gang' gebracht door de met Indië dwepende Schopenhauer). Maar op het beslissend moment blijft Koomaraswâmi in gebreke. Want waarom heeft hij, ter illustratie van zijn thesis, het allervoornaamste niét weten op te diepen uit de *Zarathustra*, namelijk Nietzsches conceptie van de 'dansende god'? Of is de Siva Natarâdja soms geen Indische Dionysos? Het ganse boek van Koomaraswâmi héét dan nog *The Dance of Siva!*

Waarom beklemtoonde Nietsche, in een hoofdzakelijk existentieel verband, zozeer de lichamelijkheid? Wellicht niet alleen als tegenwicht voor eigen verstandelijkheid. In zijn aanvallen op het kristendom, die dansloze religie, stelde hij terecht aan de kaak, het schreeuwend gebrek aan lichamelijkheid van de Europese gelovige; maar het is zeker fout, zoals hij schijnt te doen, zulks Jezus in de schoenen te willen schuiven. Objektief gezien, speurt men vergeefs naar enige anti-lichamelijke houding in de ons overgeleverde uitspraken van Jezus. Het is Paulus die daarmee begonnen is. Daarom is de titel van Nietzsches boek *Der Antichrist* misleidend – ook voor Nietzsche zelf. *Anti-Luther* zou veel juister geweest zijn, want Luther, die de plak gaan zwaaien is over gans de Duitse religiositeit, was wel degelijk een nieuwe Paulus, een superlatieve misprijzer van het lichaam. Misschien is het omdat Nietzsches verzet tegen Luther op obscure manier in hem blijft voortbroeden dat hij die hatelijke Duitser 'raken' wil doorheen Jezus . . .

Als besluit van al het voorgaande kan gezegd worden dat het evangelie van de wil dat de *Zarathustra* brengen wil weliswaar afgestemd is op algehele verheldering, maar toch niet in de eerste plaats een wil tot de 'waarheid' is, zoals dat bij Hegel het geval is. Waarbij dan de scherpste tegenstelling tussen Nietzsche en Hegel tot uiting komt. Want de wil tot de waarheid is onvoldoende voor hem die zich, zoals Nietzsche, volkomen existentieel wenst in te stellen. Nietzsches 'wil' is vooral een wil tot uitbundiger leven, tot

scherper bewustzijn, tot *rückhaltlose* infusie van de geest in een organisme dat snel tevreden is, zelfs met schrale porties van zichzelf. *Het is een drang naar absolute religie* die hier vooropgesteld wordt.

Na dit alles meldt zich dan de mogelijkheid het verband tussen de drie besproken denkers óók vanuit een hegeliaans perspectief te gaan bekijken. Als boutade die wel eens met de werkelijkheid zou kunnen overeenstemmen kan men dan zeggen dat Hegel de 'thesis" is, Kierkegaard de 'antithesis' en Nietzsche de 'synthesis'! Dit opent echter perspectieven van zulk een draagwijdte dat ze een omstandige analyse vergen.

(Wordt vervolgd)

NOTAS

1) Sinds een tweetal generaties verschijnen in sommige landen 'politieke' uitgaven van Marx die, naast de te verwachten tekstverminkingen, ook tekstvervalsingen begaan.

2) K. Löwith, **Von Hegel bis Nietzsche.**

3) **Geist** dient verstaan in de kristelijke betekenis van het woord, t.t.z. als **Heilige Geist.** Hegel is op dit punt zeer expliciet. Volgens hem zouden de Grieken de 'geest' niet gekend hebben, en daarom vertaalt hij de *nous* van Anaxagoras of de *logos* van Herakleïtos ook niet door **Geist.** (**Geschichte der Philosophie,** I, 136; **Phänomenologie,** 27 e.v., 570—601; **Religionsphilisophie,** I, 99, 435 en II, 226—247). In de Angelsaksische landen heeft Hegel zich nog meer kritiek op de hals gehaald dan nodig was doordat zijn vertalers dit onderscheid niet zagen en **Geist** vertaalden door **mind** i.p.v. door **spirit.** Eigenlijk poneert Hegel de gelijkheid: **Geist** = **Geschichte.**

4) **Jenseits von Gut und Böse,** 230.

5) **Der Antichrist,** 10.

6) Te vergelijken met A. N. Whitehead: 'There is no spirit at an instant' (**Nature and Life,** 48).

7) **Geschichte der Philosophie,** I, 344 e.v.

8) IV, 291—314.

9) Nietzsches gewichtigste uitlating over Herakleïtos is wel de volgende: 'Die Bejahung des Vergehens und Vernichtens, das Entscheidende in einer dionysische Philosophie, das Jasagen zu Gegensatz und Krieg, **des Werden mit radikaler Ablehnung auch selbst des Begriffs 'sein'** — darin muss ich unter allen Umständen das mir Verwandteste anerkennen was bisher gedacht worden ist' (**Ecce Homo,** G.T., 3). Kapi-

tale tekst, waaruit Nietzsches ondubbelzinnig verzet tegen de begoochelingen van het Zijn duidelijk blijkt. Te vergelijken met de volgende, uit de **Genealogie der Moral,** 13: '... es gibt kein 'Sein' hinter dem Tun, Wirken, Werden; 'der Täter' ist zum Tun bloss hinzugedichtet — das Tun ist alles'.

10) In dit opzicht bestaat er een schril contrast tussen Nietzsche en b.v. Sartre, voor wie de relatie mens—mens àlles is, en de relatie mens—kosmos zo goed als onbestaand. Sartres denken is het meest akosmisch denken van onze tijd.

11) A. Schweitzer, **Die Weltanschauung der Indischen Denker.**

12) **Göttzen—Dämmerung,** slot.

13) Wie daaraan mocht twijfelen leze de **Geschichtsphilosophie,** 49 en 56-61.

14) **Encyclopädie,** 24; **Logik,** I, 238.

15) Ibid.

16) K. Marx, **Die heilige Familie,** kap. **Das Geheimnis der spekulativen Konstruktion (Gesamtausgabe,** Abt. I, Bd. 3, blz. 228—231).

17) B. Russel, **History of Western Philosophy,** vooral blz. 770—773 — de meest humoristische behandeling die Hegel reeds ondergaan heeft!

18) Dit klinkt overdreven, maar een indrukwekkend vertoog in die zin vindt men b.v. bij Henri Perruchot in zijn **In-Introduction à la philosophie de l'individu** (Parijs, 1949), als centrale figuur, de enkeling **als dusdanig,** wordt van de filosofische scene verdreven vanaf Sokrates. De grondslag van de Westerse kultuur is niet individualistisch, maar personnalistisch. (Daarvoor: Denis de Rougemont, **L'aventure occidentale de l'Homme,** Parijs 1957). Voor het etatisme van Hegel, nauw aansluitend bij dat van Platoon: K. Popper, **The Open Society and its Ennemies,** een nogal onbesuisde aanval op Hegel, maar waarbij diens totalitaire gerichtheid voortreffelijk belicht wordt. Men zie ook Henri Bouchet, **Introduction à la philosophie de l'individu** (Parijs, 1949), als ook de weinig bekende, maar baanbrekende werken van Augustin Jakubisiak.

19) Duidelijk te lezen in de **Geschichte der Philosophie** (III, 684—692), in de **Rechtsphilosophie** (36) en in de **Geschichtsphilosophie.**

20) Aangetoond door Conrad Bonifazi, **Kierkegaard and Nietzsche,** Londen 1953.

21) Nietzsche vervoegt hier Kierkegaard, die sprak van de 'professors van wat een andere man geleden heeft'. Ook bij Schopenhauer vindt men heel wat uitlatingen in die trant.

[22]) Laplace geeft van het determinisme volgende, vermaarde definitie: 'Une intelligence qui, pour un instant donné, connaîtrait toutes les forces dont la nature est animée et la situation respective des êtres qui la composent, si d'ailleurs elle était assez vaste pour soumettre ces données à l'Analyse, embrasserait dans la même formule les mouvements des plus grands corps de l'Univers et ceux du plus léger atome; rien ne serait incertain pour elle, et l'avenir, comme le passé, serait présent à ses yeux' (**Essai philosophique sur les probabilités,** 1814). Indringende discussie daaromtrent bij Sir Arthur Eddington, in zijn **New Pathways of Science.**

[23]) Men zie hiervoor Schlegel, bij wie het **System des Kreislaufes** in oppositie gebracht wordt met het **System der unendlichen Fortschreitung.** Men weet trouwens wat Nietzsche van de vooruitgang dacht: 'Es hilft nichts: man muss vorwärts, will sagen Schritt für Schritt weiter in der **décadence** — dies meine Definition des modernen 'Fortschritts' '.

[24]) Scherpzinnige beschouwingen hieromtrent bij Lovejoy, in zijn **Essays in the History of Ideas.**

[25]) Zie ook **Zarathustra,** IV, 19.

[26]) Ibid.

[27]) Ewald, **Nietzsches Lehre in ihren Grundbegriffen: Die Ewige Wiederkunft des Gleichen und der Sinn der Uebermenschen.** Soortgelijke onzin vindt men bij Simmel, **Schopenhauer und Nietzsche.**

[28]) Ernst Cassirer, **Rousseau, Kant and Goethe** (Princeton, 1945).

Wim Klinkenberg

EEN OUDEJAARSAVOND AAN HET HOF

Alden Hatch beschrijft het voorval als volgt in zijn Bernhard-biografie:

'Maar de vrolijkheid bereikte het toppunt op een klein gemaskerd bal op oudejaarsavond. Het thema was de Duizend-en-een-Nacht en er waren heel wat pasja's en houri's. De Prinses droeg een bijzonder fraai en rijk versierd haremcostuum. Maar Bernhard en Aschwin, die naar zij zelf zeggen, ervan houden 'de mensen te shockeren', trokken een geïmproviseerd uniform aan van de Franco-soldaten uit de Spaanse burgeroorlog, met de pet uitdagend scheef op het hoofd.... 'Ik heb die avond telkens even naar mijn toekomstige schoonmoeder gekeken en ik moet zeggen dat ze het in het algemeen goed opnam, al was ze ongetwijfeld meer dan eens geshockeerd. Er was en er is nadien ook nooit meer iets van die aard vertoond in het paleis Noordeinde'.' [1])

Het was 31 decemberber 1936, enkele dagen vóór het huwelijk tussen prinses Juliana van Oranje-Nassau en prins Bernhard von Lippe-Biesterfeld. De Spaanse burgeroorlog was toen een klein half jaar gaande. De eerste Nederlandse vrijwilligers voor de wettige republikeinse regering gingen naar Barcelona, Madrid, Valencia. De 'neutrale' regeringspers beschreef zorgvuldig de strijd tussen de 'witten' en de 'roden'. De a.s. Prins der Nederlanden en zijn broer 'shockeerden' het Nederlandse staatshoofd en de andere bruiloftsgasten in het uniform der 'witten' als hoogtepunt van het feest.

Waren *allen* 'geshockeerd'? Alden Hatch laat dat in het midden. Hij noemt trouwens maar weinig namen van genode gasten; wel die van Walter Wunderlich, 'de leider van de Berlijnse afdeling van de gemotoriseerde SS', waartoe Bernhard, Aschwin en een aantal vrienden-studenten behoorden.[2]) 'Bernhard was diep getroffen door de komst van zijn oude vriend (Wunderlich) die, hoewel arm (sic!-K.), zich deze grote uitgave had getroost.' [3]) Alden Hatch noemt een

aantal andere namen niet. O.a. niet Adolf Langenheim, die blijkens berichten in de Nederlandse dagbladpers tot de gasten behoorde die op 29 december 1936 op Schiphol waren gearriveerd.[4])

Is Adolf Langenheim geshockeerd door de 'Franco-soldaten' Bernhard en Aschwin von Lippe-Biesterfeld?

De hierboven gestelde vraag zal waarschijnlijk weinigen interesseren. Het antwoord nog minder. Toch willen we haar behandelen. Oudejaarsavonden en bruiloften bieden soms onvermoede perspectieven.

Wie was Adolf Langenheim? Hoe kwam hij op Paleis Noordeinde terecht als speciaal genode gast bij het Nederlandse vorstelijke huwelijk?

Wij wenden ons in eerste instantie andermaal tot Hatch. Hij vertelt op pag. 52 van zijn biografie, hoe Bernhard en Aschwin in maart/april 1934 'van de paasvakantie profiteerden om een bezoek te brengen aan hun studievrienden, de jongens Langenheim, die in Tetoean in Noord-Marokko woonden. Het was de laatste volkomen zorgeloze vakantie die Bernhard zou beleven. De beide broers brachten zes weken door in de luxueuze villa van de Langenheims, waarin ze genoten van alle mogelijke soorten ontspanning die dit ongetemde land te bieden had.... Vijf of zes maal gingen ze gewapend met lansen te paard jagen op wilde zwijnen. Bij een van die gelegenheden werden ze vergezeld door een beroemd Arabisch stamhoofd, El Ghiour, die een prachtige Arabische schimmelhengst bereed en gekleed was in witte gewaden die om hem heen golfden, terwijl zwarte slaven aan weerszijden van de hengst met hem meedraafden.... Ze leerden wat Spaans en enkele woorden Arabisch, en ze leerden zich verdedigen bij vechtpartijen in cafés. Niets was gemakkelijker dan betrokken te raken bij een vechtpartij in de overvolle rokerige kroegjes in de inheemse wijk. Een verhit gesprek, een klap en een ogenblik later waren alle aanwezigen gewikkeld in een heerlijke knokpartij. 'Soms vochten we tegen de mannen van het Legioen en soms tegen de Arabieren', zegt Prins Bernhard. 'Vooral de Arabieren waren dol op vechten. Ze kwamen altijd op je aanrennen om je een mep te geven met hun zeer harde hoofden. De beste manier om je te verdedigen was je knie snel omhoog

brengen zodat ze daar met hun gezicht tegenop liepen, maar dat was niet gemakkelijk.' In deze sfeer van uitbundige pret. . . .' enz.

Bernhard en de zoons Langenheim (Paul en Heinrich) waren leden van de reeds genoemde Berlijnse Reiter-SS-afdeling, waar ze óók 'veel plezier hadden' (Hatch p. 57). Heinrich en Paul Langenheim en Bernhard van Lippe waren samen reeds lid geweest van de 'Duitse Luchtsportbond', zoals *De Telegraaf* op 11/9/36 de 'Liga voor sportvliegers' van de fameuze Wilhelm-generaal Udet noemde, die de gecamoufleerde voorbereiding tot Hitlers Luftwaffe vormde.

Hoewel dat niet geheel duidelijk is, mag als vaststaand worden aangenomen, dat de jongens Langenheim eveneens mét Bernhard en Aschwin lid van de SA zijn geweest, alvorens aan die organisatie via de 'Nacht van Röhm' op 30 juni 1934 de toekomst werd ontnomen en zij overgingen naar de S.S. Het hoeft dus niet zó te verbazen, wanneer de jonge a.s. Prins der Nederlanden behoefte gevoelt, bij gelegenheid van zijn huwelijk, zulke oude en beproefde kameraden uit te nodigen.

D.w.z. de *vader* van die vrienden, want van de jongens is, zo deelt Hatch op pag. 90 mede, door Bernhard de uitnodiging ingetrokken, nadat Heinrich 'ontrouw' was geweest jegens hem.[5]) Heinrich Langenheim bleek SS-er te zijn gebleven, ook ná zijn studietijd, aldus Hatch, en had bepaalde opvattingen van Prins Bernhard 'overgebriefd aan zijn hoogste baas, de minister van buitenlandse zaken von Ribbentrop.'

Hier is Hatch onnauwkeurig: Von Ribbentrop was najaar 1936 nog geen minister van Buitenlandse Zaken; dat was nog Baron von Neurath. Ribbentrop werd toen juist Duits ambassadeur in Londen; maar hij was inderdaad de baas van Langenheim; als hoofd namelijk van de 'Auslandsorganisation' der NSDAP, het 'schaduw-ministerie van buitenlandse zaken' der nazi-partij, dat zich voornamelijk bezig hield met spionage in andere landen, samen met de SS, de Abwehr en de grote concerns, waarvan de IG Farben het machtigste en best georganiseerde was.[6])

Maar niet alleen de zoon(s) Langenheim had(den) Von Ribbentrop als hoogste (spionage)baas. Ook de vader, Adolf

P. Langenheim, die wél op die gedenkwaardige Oudejaarsavond van 1936 de vrienden van zijn 'in ongenade gevallen' zoons als Franco-soldaten zag optreden. Vader Langenheim was namelijk Ortsgruppenführer van de NSDAP in Tetoean, in Spaans Marokko. Niet alleen na de oorlog 1940–1945, maar reeds kort na het openlijk uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog in juli 1936, werd deze Langenheim publiekelijk ontmaskerd als één van de belangrijkste geheime agenten die in nauwe samenwerking met de Italiaanse geheime dienst en Franco de rebellie tegen de Spaanse Republiek had voorbereid.

En met des te meer belangstelling neemt men dan ook kennis van de geciteerde beschijving die Hatch geeft van de 'uitbundige pret' der Lippes-Langenheims in hun gevecht met Arabieren en het Franse Vreemdelingenlegioen.

In 1936 reeds verscheen in Parijs een boek, dat uitvoerige beschrijvingen geeft van Langenheims activiteiten in Spaans Marokko.[7]) Vanuit Tetoean, zo wordt daar medegedeeld op grond van in het Duitse consulaat te Barcelona gevonden documenten, werden bij duizenden manifesten onder Arabieren verspreid, waarin in de bekende nazi-Duitse terminologie aanvallen werden gedaan tegen het 'Jodendom'; dit keer als 'Franse agentuur', waartegen de 'Führer' de enige redder heette. Hetzelfde boek onthult, hoe door Langenheim illegale infiltraties in Frans Marokko werden georganiseerd via karavanen, waar gecamoufleerde Duitse nazi-agenten onderdak in vonden.

Sinds 1905 verbleef de Duitse mijningenieur Adolf P. Langenheim in Tetoean; de Eerste Wereldoorlog roept hem tijdelijk naar de 'Heimat'; in 1921 keert hij in Marokko terug waar hij een Spaanse mijnonderneming leidt.

In 1934 nam hij de leiding van de plaatselijke NSDAP-groep over van zijn huisgenoot Karl Schlichting, die zich als privé-leraar van de beide zoons Langenheim aan hun opleiding vóór de Berlijnse studententijd had gewijd. Langenheims huwelijk met de Italiaanse diplomatendochter Gentile bracht hem ook langs deze weg in nauwe aanraking met de hoogste Italiaanse fascistische milieus.[8])

De Duits-Italiaanse samenwerking in Tetoean met als centrale figuur Adolf Langenheim, geassisteerd door een

Duits zakenman, die luisterde naar de naam van Bernhardt, wordt des te interessanter, wanneer men zich realiseert, dat de Franco-opstand dáár begon; dat dáár het geheime commando van Franco gevestigd was, waarheen zowel vanuit Italië als Duitsland de versterkingen voor de rebellerende generaalskliek in eerste instantie werden gezonden; o.m. door SS-zoon Paul Langenheim, die als piloot fungeerde voor de Dornierfabriek.

Reeds op 2 september 1936 verklaarde Franco's rechterhand generaal Queipo de Llano aan een verslaggever van de *News Chronicle*, die Arthur Koestler heette, dat de rebellen 'hun Duitse vliegtuigen bij een particulier in Tetoean hadden gekocht.' 'Tal van feiten doen veronderstellen' – aldus voegde Koestler daar aan toe – 'dat Adolf P. Langenheim gediend heeft als stroman voor de rebellen.'

Dat vermoeden was 100 % juist.

'Omstreeks 22 juli 1936', zo deelt een officiële geallieerde bron na de laatste wereldoorlog mede, 'zond Franco een Duits zakenman, inwoner van Marokko, Johannes Bernhardt, en de plaatselijke Nazi-Ortsgruppenleiter, Adolf Langenheim, via de lucht naar Duitsland om vliegtuigen en andere bijstand te vragen, en door bemiddeling van de Auslandsorganisation werden zij snel toegelaten tot Hitler en Göring. Beloften tot bijstand werden verkregen en voor het voeren van de nodige operaties werd de firma Hisma Ltda, een samentrekking van Compania Hispano-Marroqui de Transportes opgericht, waarbinnen Herr Bernhardt snel een machtige positie verwierf.' Etc.[9])

In een noot wordt door dezelfde bron vermeld, dat (aan het einde van juli 1936) 'Herr Langenheim en Herr Bernhardt, partij-kameraden van de Auslandsorganisation der NSDAP, vanuit Spanje in Berlijn arriveerden met een brief van generaal Franco aan de Führer.' (p. 2) Daartoe had het Duitse consulaat in Tetoean reeds naar Berlijn hun komst per Lufthansa-toestel gemeld; op 24/7/36 volgde de bevestiging van hun aankomst te Berlijn; op 29/7 zijn Langenheim/Bernhardt terug en heeft eerstgenoemde een onderhoud met Franco waarover hij, vader Langenheim, naar Berlijn seint: 'Ons standpunt ten aanzien van toekomstige commerciële, culturele en militaire betrekkingen met

Spanje, stemt volledig overeen met de wensen en bedoelingen van generaal Franco. Heil Hitler! Langenheim.' [10]) Op 3 augustus lunchen de twee Duitse nazi's andermaal met Franco; en dan bestelt de Spaanse caudillo-in-spé via beide heren o.m. 2000 vliegtuigbommen, waarover wordt medegedeeld — en ook dat leest men met extra interesse: 'De leverantie zou via Holland kunnen geschieden, dat niet is toegetreden tot het (non-interventie-)Pact". [11])

Er moet in dit verband nóg een Duitse naam worden genoemd, die eveneens in wijder verband moeilijk kan worden vergeten of genegeerd: Canaris. Wilhelm Canaris was toen reeds hoofd van de Duitse militaire Inlichtingendienst (Abwehr), wat hij zou blijven tot het complot van 20 juli 1944 hem enkele weken vóór het einde van de oorlog zijn kop zou kosten: zijn goede betrekkingen met bepaalde Engelse kringen en diensten braken hem toen definitief op, nadat zij o.m. in de Spaanse Burgeroorlog Franco bijzonder ten goede waren gekomen.

Canaris kende Franco sinds de Eerste Wereldoorlog, toen hij (in 1916) vanuit Chili met het Nederlandse schip 'Frisia' via Plymouth (!), Rotterdam en Hamburg als 'Chileen' in Spanje arriveerde om er voor geheim agent ten behoeve van de Duitse U-bootdiensten te spelen. Uit die tijd stamt ook de vriendschap van Canaris met bepaalde Carlisten.[12])

Ondanks Canaris' belangrijke taken bij de moord op Luxemburg en Liebknecht, de KAPP-Putsch en de geheime heropbouw van de Kriegsmarine, onderhield hij zorgvuldig zijn speciale contacten met ultra-rechtse kringen in Spanje.[13]) In zijn werkkamer te Berlijn hing aan de muur zelfs een grote foto van Franco.[14])

Zijn Britse biograaf vertelt, hoe Canaris minderwaardig wapentuig liet leveren aan de Spaanse Republiek en tegelijkertijd bezig was, Hitlers en Görings Kondor-Legioen voor te bereiden, dat later o.m. Guernica plat zou gooien (en nog later Rotterdam). Herhaalde malen bezocht hij Franco, vóór en na het begin van de rebellie.[15])

Een Duitse biograaf zegt, dat Canaris 'bij de Duitse hulpverlening (aan Franco) een zeer wezenlijke rol heeft gespeeld', dit vanwege Canaris' 'diepe afkeer van het Communisme' en zijn dito wantrouwen tegen 'het Bolsjewistische

Rusland' en het Volksfront.[16]) En, zegt biograaf Abshagen, Canaris was zeer geïnteresseerd in 'het delicate spel van het Europese evenwicht.' Dat Europese evenwicht moest dan verlopen volgens een bekende Duitse lijn: Duitsland en Engeland samen tegen Frankrijk en 'Rusland'. Franco-Spanje had daarin een vitale rol te spelen.

Wanneer biograaf Colvin zegt, dat de Britten deze meester-spion met zijn sterke Britse sympathieën en dito zakelijke belangen, tussen 1935 (het jaar van zijn benoeming tot Abwehr-chef) en 1939 (het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog) uit het oog verloren, is hij niet correct. Want in het nog altijd belangwekkende boek van de Duchess of Atholl over de Spaanse burgeroorlog uit 1938, vermeldt zij op pag. 61, dat Canaris 'begin juli (1936) regelmatig besprekingen hield met (Gil) Robles en (Franco-generaal) Mola.' [17]) En dat klopt met hetgeen veel later uit de geheime stukken bekend is geworden; Canaris was bovendien aanwezig bij het reeds vermelde onderhoud tussen de heren Langenheim/Bernhardt en de heren Hitler/Göring op 24 juli 1936 in Bayreuth waar tot de verdere hulpverlening aan Franco werd besloten.

Colvin vermeldt in dit verband ook nog, dat Canaris nauwe betrekkingen onderhield met de toenmalige Duitse militaire attaché in Londen, die werd benoemd tot Duits vertegenwoordiger in de beruchte Non-Interventie-Commissie: Freiherr Geyr von Schweppenburg. Mag het toeval heten dat ook deze Geyr, goed vriend van de Lippes, op Oudejaarsavond 1936 te gast op het feest, zijn beide prinselijke bekenden als Franco-soldaten op Paleis Noordeinde zag opkomen? [18])

Gezien in het licht van ook latere gebeurtenissen, zouden wij het toevalselement in dit verhaal over een Oudejaarsavond uit het recente verleden willen uitschakelen.

Het voert in het kader van dit artikel te ver, de lotgevallen van een aantal onzer hoofdpersonen tot 1944/45 gedetailleerd te blijven volgen. Maar wij noemden reeds de 20e juli 1944 als fatale datum voor Wilhelm Canaris en die datum mag niet worden vergeten, wanneer we willen trachten, de gedachten- en belangensfeer te fixeren, die zich mét de verschijning van het Huis Lippe-Biesterfeld aan het Neder-

landse hof presenteerde.

Want 20 juli 1944 markeerde het conflict tussen twee hoofd-concepties binnen het Duitse imperialisme, dat zelfs in de meest glorieuze dagen voor Hitlers Derde Rijk nooit heeft opgehouden te bestaan. En de hoofdpersonen van dit relaas behoorden (en voorzover zij nog leven: behoren) tot de groep van hen, die het Duitse-imperiale heil altijd primair hebben gezocht in de zo nauw mogelijke binding met aanvankelijk het Britse, later (en nu) ook Amerikaans imperialisme; het 'Atlantische verband', zoals het tegenwoordig mede dank zij de NAVO heet.[19])

In deze Wilhelminisch-Pruisische constellatie van het Europese 'machtsevenwicht' — overigens na alle bekende mislukkingen actueler dan ooit! — nam Spanje een sleutelpositie in. Politiek; ook commercieel en militair.

Simon citeert een uitspraak van Hitler uit het voorjaar 1937: 'Generaal Franco moet de overwinning behalen, want wij hebben het ijzererts van Bilbao nodig.' [20] Dezelfde schrijver onderstreept de grote betekenis van de Spaanse ijzer-, koper-, zink- en loodmijnen voor het Derde Rijk, speciaal in Spaans Marokko: koper in Marokko en Rio Tinto, mercurius in Almaden en Pemarroya, mangaan in Pemarroya. Een recente Britse studie citeert Hitler eveneens uit die dagen: 'Duitsland had Spaans ijzererts nodig, en een Nationalistische (Franco-!) regering zou dit beschikbaar doen komen voor Duitsland, wat een linkse regering niet zou doen.' [21])

Een andere recente studie noemt in dit militair commerciële streven de speciale rol van Bernhardt/Langenheim, die krachtige steun genoten van Göring in de poging, via de firma Hisma een Duitse monopolie-positie voor de Spaanse ertsenproductie te verkrijgen.

Reeds in oktober 1937 vaardigde Franco overigens tegen dat Duitse drijven een decreet uit, waaraan Britse tegendruk niet vreemd kan zijn geweest.[22]) Want de regerende Britse kaste van die dagen (Chamberlain, de 'Cliveden-set') moge nog zo pro-Franco en anti-Republiek zijn geweest, een volstrekte onderwerping van Spanje aan Hitler-Duitsland was uiteraard ook voor haar onaanvaardbaar; zoals haar opvolgers — volgens zijn reeds genoemde biografen met actieve steun van Canaris — er ook alles voor hebben gedaan en

er in zijn geslaagd, Franco officieel buiten de Tweede Wereldoorlog te houden (naar het Sowjet-front mocht hij natuurlijk zijn Blauwe Divisie wel sturen; die nu pensioen van Bonn geniet....).

Maar in de dagen die wij hier beschrijven, ging het nog in de allereerste plaats om de zekerheid van een Franco-overwinning en vandaar een enorme Duitse activiteit. In 1935 betaalde de Auslandsorganisation der NSDAP van de in totaal 3 miljoen peseta's voor Duitse woelarbeid in Spanje, er 132.000; Duitse firma's hadden er 1.200.000 voor over; Gestapo en Abwehr betaalden 576.000 peseta's.[23])

Van dat geld werden o.m. de tractaatjes betaald, die de Langenheims onder de Arabieren in Marokko tegen Frankrijk verspreidden, tot in Frans Aequatoriaal Afrika toe. Simon en Spielhagen maken uitvoerig melding van deze in het Arabisch geschreven pamfletten, die begeleid werden door een fluister- en geruchtencampagne. Die campagne vertelt nu eens van de Duitse keizer, die het slachtoffer is geworden van de Joden, dan weer van de grote Führer, die Duitsland weer sterk en machtig, en Frankrijk onmachtig heeft gemaakt, een andere keer van reusachtige Duitse vogels die eeuwig in de lucht kunnen blijven. Maar aan de top blijven de anti-Joodse hetze-geruchten. De Joden zijn het ongeluk der Arabieren, zij zuigen het merg uit het Arabische volk. Zij drinken het bloed van de Arabische vrouwen en kinderen, verbrassen de rijkdommen van Marokko, terwijl de Arabieren honger lijden. Deze nieuwe sprookjes uit Duizend-en-een Nacht zijn allemaal te lezen in het dossier 'Marokko' van de Landesgruppenleitung (der NSDAP Auslandsorganisation) Spanien. De documenten tonen aan, vanwaar de vlugschriften, de geruchten, de fluisterpropaganda komen. Uit Tetoean, de hoofdstad van Spaans Marokko, worden de vlugschriften het Franse gebied binnengesmokkeld. In Ifni, de Spaanse enclave in het Franse gebied en groot karavaansera, eindpunt der karavanen uit het gehele land, worden de geruchten onder het volk gebracht, en van daar trekken zij met de karavanen het binnenland van Afrika in. Op de Canarische Eilanden, in Las Palmas en Santa Cruz landen de agenten, die als Deense of Hollandse kooplieden binnensluipen.'[24])

Langenheim hanteert ook intern ijverig het fameuze bezoek van Wilhelm II in 1905 aan Tanger, toen hijzelf zich als Duits agent in Tetoean vestigde. Wilhelm is nu opgevolgd door Hitler, schrijft Langenheim in een artikel voor de Heimat in 1933:

'Gelijk de onbevlekte ontvangenis van Maria, mystiek en onbegrijpelijk, heeft de verschijning van de Führer vooral sinds zijn openlijke strijd tegen het Jodendom de mohammedaanse wereld bevrucht, nu reeds zichtbaar in zijn heftige en af en toe niet onbloedige reflexen hier in het land.... Hoe ver moet het reeds zijn gekomen, wanneer in het in 80-jarige gevechten doodgebloede Algerije, vertwijfelde Arabieren tegen Joden en Fransen uitroepen: 'Leve de Duitsers!' [25])

Regelmatig rapporteert Langenheim naar Berlijn over hetgeen tot stand werd gebracht: in het bijzonder over opgestookte vechtpartijen tussen 'Joden' en Arabieren, en in zijn begeleidende brief bij een uitvoerig verslag dd 20 juli (!) 1935 over deze 'successen', vermeldt de trotse vader nadrukkelijk, dat hij de vele ingesloten gegevens en stukken 'van mijn zoon kreeg.' [26]). Dat was dus een jaar na de uitgelaten paasvakantie van de gebroeders Lippe en Langenheim in Marokko, toen er zo gemakkelijk en plezierig kon worden gevochten.... Precies een jaar later begon Franco vanuit datzelfde Marokko zijn opstand tegen de democratische Republiek.

En nog geen half jaar later feestten enkelen der belangrijkste nazi-bemiddelaars tot die Franco-opstand, in het Haagse Paleis Noordeinde als gasten op de koninklijke bruiloft.

Waarmee wij terugkeren tot ons punt van aanvang: het 'shockeren' der gasten, in het bijzonder koningin Wilhelmina.

Onlangs constateerde de heer Arthur Lehning, bij de opening der Amsterdamse Ter Braak-tentoonstelling, dat de geschiedenis van Nederland in de jaren dertig nog altijd geschreven moet worden. Hij memoreerde enkele frappante voorbeelden van officiële Nederlandse collaboratie met het nazisme en fascisme, ver vóór de heren Hirschfeld en De Quay zich op de Duitse bezetting konden beroepen. Hij noemde het terecht essentieel voor een juist begrip van de

bezettingsjaren, dat men de ware geschiedenis van de jaren daarvóór kent.

In die geschiedenis kan de merkwaardige penetratie van het oprukkend fascisme na 1933 tot binnen de muren van een koninklijk paleis in Nederland niet achterwege blijven. Zal de vraag móéten worden gesteld, hoe het mogelijk is geweest, dat met name Ortsgruppenführer Adolf P. Langenheim uit Tetoean binnen die muren de gast van het Nederlandse hof kon zijn en blijkbaar ongehinderd de zelfde Nederlandse veiligheidsdiensten kon passeren, die – de heer Lehning memoreerde het feit met gepaste bitterheid – vluchtende Joden uit Hitler-Duitsland via de Duitse grens uitleverden aan hun beulen.

Zoals er trouwens meer vragen rijzen wanneer men zich bezig houdt met de bestudering van de hierboven beschreven periode in de Nederlandse en Europese politiek. Met Oudejaarsavond 1936 in het Paleis Noordeinde bijvoorbeeld, dat wonderlijke feest. Om niet te zeggen: Wunderlich....

1) Alden Hatch — **Prins Bernhard** — Amsterdam MCMLXII — p. 79/80.
2) Hatch, p. 57.
3) Hatch, p. 79.
4) **De Telegraaf** van 29/12/1936, Avondblad, Vierde blad, p. 8; vgl. ook **Het Vaderland** van 29/12/36, Avondblad, en de **NRC**, Avondblad van dezelfde datum.
5) Hatch, p. 89/90. — Het blijft overigens de vraag, of de zoons Langenheim niet tóch eveneens aanwezig zijn geweest.
6) Vgl. Richard Sasuly — **I. G. Farben** — Berlin 1952.
7) Franz Spielhagen — **Spione und Verschwörer in Spanien** — Paris 1936; vgl. ook O-K. Simon — **Hitler en Espagne** — Paris 1938.
8) Simon, p. 202. Vgl. ook Wawerley Root — **The Secret History of the War** — N.York 1945, Vol. I, p. 602.
9) **Documents on German Foreign Policy 1918—1945** — Series D. Vol III, **Germany and the Spanish Civil War 1936—1939** — London 1951, p. 1.
10) **Documents**, p. 16.
11) **Documents**, p. 59.
12) Karl Heinz Abshagen — **Canaris, Patriot und Weltbürger** — Stuttgart 1950, p. 39—46.

13) Abshagen, p. 52—59; p. 85. Een belangrijk overzicht van de economische en strategische Duitse belangen die Canaris daarbij diende, geeft: Marion Einhorn — **Die ökonomischen Hintergründe der fascistischen deutschen Intervention in Spanien 1936—1939** — Berlin 1962.

14) Abshagen, p. 113.

15) Ian Colvin — **Chief of Intelligence** — London 1951, p. 33—36.

16) Abshagen, p. 156—158.

17) Duchess of Atholl DBE, DCL, LL.D, FRCM, MP. — **Searchlight on Spain** — 3rd Large Edition, Penguin Special 4 — London 1938.

18) **Het Vaderland** van 6/1/1937, Ochtendblad, vermeldt, dat Geyr logeerde in de nu bank geworden 'Vieux Doelen'. Von Schweppenburg was tevens militair attaché in Den Haag. Zijn memoires — **Erinnerungen eines Militärattachés, London 1933—1937** — Stuttgart 1949 — laten zien, dat ook hij een zeer actief en belangrijk 'München'-politicus tegen Parijs en Moskou was; waarbij hij Hitlers woordbreukige agressie-politiek rechtvaardigt met het Sowjet-Franse pact van Barthou-Litwinow.

19) In **Onze Prins** door dr. J. Waterink — Wageningen z.j. — wordt omstandig gezinspeeld op de nauwe connecties van Aschwin von Lippe met de '20 juli'-groep, en op Aschwins inlichtingen-activiteit naar Londen, waar hij de gehele oorlog door (wederzijds) contact hield met zijn broer.

20) Simon, p. 25.

21) Hugh Thomas — **The Spanish Civil War** — London 1961, p. 229.

22) Dante A. Puzzo — **Spain and the Great Powers** — London/New York 1962 — p. 58—61; p. 123; p. 209—210. Vgl. ook **Documents,** p. 449—503.

23) **L'Agression Italo—Allemande contre l'Espagne** — Paris 1937, p. 22. Vgl. ook Simon, p. 254.

24) Spielhagen, p. 117/118.

25) Geciteerd in Spielhagen, p. 121.

26) In facsimile afgedrukt in Simon, t.o. p. 193.

Willem M. Roggeman

IDENTIFICATIE VAN MEZELF

Dit bedrog van het oog:
een schaatsen in het licht,
een ei dat drijft in de zon,
een traan werd mijn heelal.
Zo vond men mij
slapend aan de boord van de zee,
een hand hakend in de nacht,
met de verwonderde wonden
van de overlevende held.
Scherper dan het maagzuur
bijt de waarheid op het netvlies.
Mijn lichaam is een schreeuw
die pas eeuwen na mijn dood
weerklinkt.

EEN VOGEL VAN SNEEUW

In dit land van woelige wonden
wierp de droom een brug van schaduw
over het ravijn der werkelijkheid en
werd een vogel van sneeuw onze tijdgenoot.

Met een late smaak van herfst op de tong
raakte de vogel van sneeuw verward
in het gebeitelde net der voorbije dagen,
een transparante verkenner van morgen.

Zo ging de avondzon op reis.
Zie, in de wolken groeit een gelaat.
Ontsnapt aan elke boze droom
werd het hart een verheugde prooi.
Aan de grens van de dag
aarzelt steeds de slaap. Maar
reeds vliegt de vogel de zon tegemoet,
een weerloze stip aan de horizon.

Adri Laan

EEN ONDERWERP

Hij was nauwelijks tien minuten in zijn werkkamer geweest toen de huiskamerdeur weer openging en hij voor haar stond, zijn gebalde rechtervuist in zijn linkerhand drukkend, kijkend zonder haar echt te zien.

'Janine', zei hij, 'ik krijg het niet meer te pakken. Het is me ontschoten.'

Hij vernauwde zijn ogen bij het nadenken en zijn rechterhand zocht nu in de lucht het ritme van de woorden, die hij kwijt was geraakt, maar de hand viel na een paar golvende bewegingen slap.

'Jij moet het je nog herinneren', zei hij. 'Het was tijdens ons gesprek van gisteravond. Op een moment was er ineens een goed onderwerp voor een verhaal. Ik moet je dat gezegd hebben. Wat was het? Janine, wat was het?'

Ze legde haar boek weg. 'Je hebt het me niet gezegd. Misschien heb je gedacht dat je het me zei. Het was trouwens nauwelijks een gesprek, als ik me goed herinner, het was meer een krachtmeting'. Ze lachte. 'Jij won. Natuurlijk.'

'Ik moet het je gezegd hebben. Er was iets met de kinderen en vlak daarna....'

'Er was niets met de kinderen. Die lagen al uren in bed. Pas toen wij ook naar bed gingen merkten we dat ze al uren wakker hadden gelegen. Omdat ze dachten dat we aan het ruzie maken waren, stel je voor. We waren te luid gaan praten. Als je aan het drinken bent merk je nou eenmaal nooit dat je je stem verheft. We moeten niet meer zoveel naar binnen slaan.'

'Ik ging daarnet in mijn werkkamer met het gevoel dat ik iets van allure in mijn hoofd had, van meer allure dan de onderwerpen die ik op een lijstje heb staan. Het schoot me te binnen dat ik gisteravond een heel boeiende situatie voor me zag, dubbelzinnig, onthullend en nog een beetje aangrijpend ook. Het was maar een kleine intrige, maar er zat een mogelijkheid in. Ik weet haast zeker dat het na iets met

de kinderen in me op kwam. Nee, niet dat er iets was met de kinderen, maar jij zei iets over ze, dacht ik, en daar moet het gebeurd zijn, daar was het, glashelder. Ik moet het je gezegd hebben.'

'Jij hebt niets gezegd, je had er geen tijd voor, althans niet daarvoor. Je gunde mij niet eens de tijd om van mijn woorden te komen. Daarom won je ook weer. Nou ja, op punten.'

'Ik had het onmiddellijk moeten opschrijven. Of we hadden de bandrecorder aan moeten zetten.'

'Dat hadden we moeten doen! Dan had ik je kunnen bewijzen dat je mijn woorden om de haverklap verdraaide en je eigen woorden voor ongezegd verklaarde als je dat uitkwam. Elke keer verwijt je me dat ik je verkeerd citeer. We moeten er in het vervolg de bandrecorder bij aanzetten. En niet meer zoveel drinken.'

'Voortreffelijk. Alleen kost het uren om iets op een band terug te vinden. We zouden een systeem moeten invoeren. We zouden de recorder alleen moeten gebruiken als we iets belangrijks zeiden, iets wezenlijks.'

'Dan kwam alleen jouw stemgeluid erop, Henri. Nietwaar?'

'Niet waar.'

'Wel waar. Je bent me altijd een straatlengte voor en als *ik* iets wil zeggen dan formuleer jij het voor me, want je formuleert zoveel beter.'

'Alleen omdat we dan sneller kunnen praten.'

'En harder.'

'En harder, ja. We dwalen af. Ik had het bijna, in de werkkamer. Luister, probeer het je te herinneren. We hadden het erover dat naarmate je elkaar ontdekt en er allerlei illusies wegvallen....'

'En een illusie is noodzakelijk maar onbruikbaar zodra ze doorzien is....'

'Ja, daar ongeveer. Heb ik dat zo gezegd?'

'Precies zo.'

'Goed en we kwamen tot de slotsom....'

'Jij kwam tot de slotsom.'

'Je weet niet eens wat ik wilde zeggen.'

'Ik weet het precies en als ik het niet wist, dan was ik er nog zeker van dat jij en niet ik tot de slotsom gekomen was

van wat dan ook.'

'We vonden dat bij al dat afsnijden van illusies je elkaar wezenlijker en dus ook dichter benadert.'

'En daar is niet aan te ontkomen. Je verliest een illusie, weer één, maar daar mag je niet om rouwen want je komt dichter bij de werkelijkheid en je kan er toch alleen maar blij om zijn, als zinnig mens, dat je je een beter inzicht verworven hebt, elke keer weer, steeds maar door, illusie na illusie wegjagend.... Hoor je wel, we hebben niet eens een bandrecorder nodig. Ik ben een uitstekende recorder.'

'Daarom juist. Met jou moet ik het moment terug kunnen vinden waarop dat onderwerp opsprong, als in neonletters. Jij zei....'

'Jij zei: Kijk om je heen. Naar vrienden, relaties, buren, de kat, je zou niet meer kunnen leven zoals zij. Maar, zei ik, ik kan niet vergeten dat ik gelukkig met je geweest ben op verkeerde gronden, op volstrekt niet bestaande gronden, jarenlang. Ik voel me belachelijk, een naieve trut voel ik me, als ik me vol schaamte herinner hoe ik me jou, hoe ik me ons samen heb voorgesteld en hoe jij aldoor al wist dat het niet waar was en dus altijd maar hebt gedaan alsof het zo was, dat maakt me belachelijk. En ik schaam me dood.'

'Dat is niet juist. Ik was toen niet, wie ik nu ben, of gisteravond was. Ik zou kunnen zeggen, bij voorbeeld, dat ik dezelfde naam nog draag als toen, maar verder bijna niets gemeen heb met die man van wie je vroeger hield.'

'Maar dan hou ik nou toch ook weer op belachelijke gronden van je. Want morgen is het weer anders. Dan moet ik me weer omschakelen en weer met een andere vent naar bed. Al heeft ie dan dezelfde naam.'

'Janine! Dat was het bijna! Daar in die buurt was het!'

'Ik dacht dat de kinderen ermee te maken hadden.'

'Misschien toch wel. Misschien heb ik me vergist.'

'Jij je vergist! Je bent nou al een andere man geworden!'

'Nee, stil nou.'

'En jij beweert steevast dat ik te weinig gevoel voor humor heb.'

'Nou ja, dat bedoelde ik anders. Ik zei het trouwens niet zo ongenuanceerd zoals jij het nu doet voorkomen. Dat kan niet. Ik heb je toch niet beledigd? Dit zou een belediging zijn.'

'Dat is waar. Zeg, misschien kwam het nadat je me had duidelijk gemaakt dat ik niet ongenuanceerd genoeg dacht.'

'Nee, ik weet het. Het was na die angst van je voor de betrekkelijkheid van je geluk.'

'Ik citeer: Je momentele geluk. Geluk dat altijd alleen in het moment ligt, in deze minuut in deze seconde.'

'Precies.'

'Mijn God, wat ben ik gelukkig, in deze seconde.'

'Je vrees, je pessimisme.'

'Nee! Dat is een van de weinige dingen die ik heb kunnen uitspreken. Niet ik, maar jij bent de grootste pessimist. Wezenlijk gezien dan om dat geliefde woord weer eens te gebruiken. Jij met je limietloze Dood....'

'Fout. De Dood is onafwendbaar. De Ruimte is limietloos. We doen niet anders dan van onze geboorte af deze Ruimte te veroveren, zei ik, die de Dood met zijn bezettingsleger Tijd aanvankelijk al geheel beheerst. Dat heb ik gezegd. Is dat pessimisme?'

'Symbolisme, dat wel in ieder geval.'

'Laat dat dan zo zijn. Maar daar hadden we het niet over. Die benauwdheid voor het relatieve, voor het ervaringsfeit, dat je met illusies leeft die door de werkelijkheid achterhaald worden en dat je dus over een half jaar op een andere manier gelukkig zult moeten zien te worden.'

'Dat 'gelukkig worden' hebben we, op mijn aandrang, gewijzigd in 'je zult moeten leven'.'

'Dat hebben we samen zo uitgesproken, want dat is heel logisch.'

'En omdat het logisch is, komt het uiteraard grotendeels van jou.'

'Ha, ik heb zelfs gezegd, dat je inplaats van over geluk moet spreken over intensief leven, of beleven. En met logica kom je er niet uit, dat weten we allebei zo langzamerhand. Dat was het nu juist. Jouw vrees bij dit alles dat er dan wel eens helemaal niets kon zijn tussen ons.'

'En dat ik je dus kwijtraakte.'

'En ik jou! Of niet soms?'

'Dat is niet hetzelfde. Jij gaat toch wel door, onlogisch of logisch daar ben ik van overtuigd. O ja, je zou me wel missen. Eventjes.'

'Dit gaat in de goede richting, Janine! Zo waren we on-

geveer bezig. Ah, ik vertelde je hoe dat gegaan was met Willy.'

'Ja. Met Willy van Oswald. Nou ja, niet alleen meer van Oswald.'

'Goed, goed. Dat is er toen uit komen vallen en niet omdat we teveel gedronken hadden, want ik ben er blij om, want ik had ineens het gevoel dat ik het je kon vertellen. En dat betekent immers dat we elkaar beter kennen dan tevoren, want toen durfde ik het je gewoon nog niet te zeggen.'

'Immers. Want. Logica.'

'Maar we kunnen nu toch eerlijker zijn tegenover elkaar?'

'Eventjes terugschakelen, Henri, anders raak je de draad zo meteen kwijt. Willy. Daar hadden we het over. Willy van Oswald.'

'Nou ja, dat heb ik je verteld.'

'En daar was het bij in de buurt dat je je grandioze idee, in neonletters geschreven, opdeed. Wat was er ook weer met Willy?'

'Ga nou niet masochistisch doen. Waarom zou ik dat verhaal voor een tweede keer vertellen?'

'Omdat ik het dan intensiever beleef. Ik herinner me bovendien dat ik wel zes keer heb moeten vertellen hoe dat wel gegaan was met dat gevrij van me als jong meisje met die oorlogsheld.'

'Dat is al zolang geleden dat je me dat opbiechtte.'

'Neem me niet kwalijk, toen was je een heel andere man, dat is waar ook. Toen waren we pas drie, vier jaar getrouwd. Maar dat van Willy is vers. Kersvers. Een verse wonde heeft het recht meerdere keren behandeld te worden, gesoigneerd te worden. Hoe was het ook weer met Willy? Heus, zo alleen komen we op jouw onderwerp.'

'Ik vertelde dus wat er met Willy gebeurde. En met mij. En vooral met Oswald, die er eigenlijk de oorzaak van was. Omdat ie bang was voor wat er zou kunnen gebeuren.'

'Ja, dat was een heel sierlijke, zeer verduidelijkende vergelijking die je me gaf om duidelijk te maken wat je veroordeelde in mijn vrees. Een parabel was het. Willy sprak je aan. Zo begon het.'

'O K, Willy sprak me aan en ik zal je nog een paar nieuwe details geven om het verhaal wat op te frissen. Ze wilde

me spreken, ze wilde koffie met me drinken, maar dan wel een beetje achteraf.'

'En jij, je nog van geen kwaad bewust, Willy weliswaar waarderend als een appetijtelijke vrouw met heel lange benen, maar toch nog altijd de vrouw van onze vriend Oswald, jij stelde je zoals gewoonlijk open voor de problematiek van een medemens in nood, je nam je tijd ervoor af en. . . .'

'Ik liet er de afspraak met de gemeente-architect voor lopen en je weet heel goed hoe belangrijk die is voor ons allebei, voor ons gezin, bedoel ik.'

'Zo is het. Iemand, die je niet zo goed kende als ik, zou vast denken dat je Willy heel wat interessanter vond dan de gemeente-architect of je gezin, maar ik, ik weet nu eenmaal dat jij je gezin en de gemeente-architect belangrijker vindt, maar toch Willy's belangen liet voorgaan. Zo ben je.'

'Ik hou ermee op.'

'Als je je onderwerp terug wilt vinden. . . .'

'We gingen dus koffiedrinken.'

'Gingen? Te voet, te paard? Waarnaartoe? De nieuwe details, de frisse details?'

'In de auto van Willy.'

'Die van Oswald is, die van Oswald z ij n, Willy én de auto.'

'Ja, natuurlijk, die van Oswald is, maar die ze blijkbaar die dag te pakken had gekregen.'

'Blijkbaar.'

'Omdat Oswald met de trein was gegaan, ergens naartoe, weet ik veel.'

'Maar Willy wist het.'

'Willy wist het en we dronken samen koffie, gewoon, op koffietijd.'

'Koffietijd. Die afspraak met de gemeente-architect was pas 's middags.'

'Ja, het liep er vanzelf op uit, dat ik die afspraak moest afzeggen.'

'Toen je eenmaal bij Oswald, pardon, bij Willy thuis was.'

'Ja, daar heb ik opgebeld en de afspraak afgezegd.'

'Gelijk had je. Toen was Willy's probleem al onontkoombaar veel acuter dan die afspraak.'

'Maar bij de koffie kwam het.'

'Ah, de parabel, bedoel je.'

'Precies.'

'Wacht even, ze zei, dat Oswald haar ervan verdacht hem met jou te bedriegen.'

'Dat zei ze. Met neergeslagen ogen. Haar lange wimpers lagen op haar wangen en ze bloosde gegeneerd.'

'Hoe komt Oswald erbij!'

'Leuk hoor. Achteraf kan je dat zeggen, maar daar ging het nou juist om. Ze vroeg me, nee ze smeekte me om Oswald te zeggen dat het niet waar was.'

'En toen kreeg jij een van je lumineuze ideeën.'

'Waarom moet ik je dat allemaal weer vertellen?'

'Voor je onderwerp, Henri. En voor mij ook, voor mij is het ook belangrijk. Jij kreeg je idee. Zomaar, uit de lucht. Ik kan me voorstellen dat je kwaad werd op Oswald om zijn enge wantrouwen en hem een lesje wou geven en haar ook en verder dat je je levenswijsheid in de praktijk wilde toetsen. Misschien zat dat er allemaal wel achter en niet haar langere benen.'

'Ik heb nooit gezegd dat ze langere benen heeft.'

'Ze zijn langer.'

'Het waren haar langere benen voor mijn part. Goed dan. En zodoende.'

'Hoe speel je zoiets klaar. Heb je het haar zomaar voorgesteld, daar aan dat cafétafeltje?'

'Hoe gaat zoiets. Geleidelijk. Van het een komt het ander.'

'Begin maar bij het één. Het ander komt dan vanzelf.'

'Nee. Dat is belachelijk.'

'Heb je haar handje gepakt? Haar diep in haar ogen gekeken?'

'Ik heb geaarzeld, met mijn lippen getrild, me overmand getoond door mijn gevoelens, laten blijken dat ik het afschuwelijk vond wat er in me oprees, al die driften weet je, maar er niets aan kon doen, het was sterker dan ikzelf, omdat, nou ja, omdat ik hopeloos verliefd op haar was, al jaren eigenlijk.'

'Zo.'

'Zo ja. En dat haar lijf me obsedeerde, dat ik wakker van haar lag, me schamend en me verheugend en dat ze in dat lijf nog veel geest heeft bovendien.'

'Ja z ij heeft gestudeerd.'

'En vanzelfsprekend, dat ik alles te grabbel gooide, mijn manlijk gevoel voor solidariteit met Oswald, jullie vriendschap, ja zelfs jou en onze voortreffelijke verhouding, die als zodanig geroemd wordt in alle windstreken en als de gouden standaard wordt aangehaald bij ieder gesprek over huwelijksgeluk. Zo doe je dat. Nou, waarom zeg je nou niks? Je wou toch horen hoe jij zelf het je voorstelde. Je wou jezelf toch lekker zeer doen, niet?'

'Was het niet zo? Was het niet zo, Henri?'

'Niet precies zo, maar wat maakt dat uit. Het kwam er op neer dat ik, nou ja, dat ik. . . .'

'Dat jij Oswald gerust wel wilde zeggen dat je nooit met Willy naar bed geweest was, als je maar eerst met haar naar bed geweest was. Ik blijf het ingenieus vinden.'

'Dat was het ook.'

'Nee. Ingenieus van Willy, bedoel ik.'

'Wat!'

'Of misschien wel van Oswald, want wie weet heeft hij Willy inderdaad op het spoor gezet en haar een verhouding met jou verweten.'

'Natuurlijk heeft hij dat. Maar hij heeft Willy niet op het spoor gezet. Hij was blijkbaar bang voor iets wat er niet was en zijn vrees heeft precies dat uitgelokt waarvoor hij bang was. Dat bedoel ik. Want zo gaat het altijd met vrees.'

'Misschien zocht Oswald wel een kans om zelf een beetje vrij te zijn. Die heeft ie nou. Ten opzichte van Willy en jou tenminste. Je weet dat hij erg op me gesteld is.'

'Janine.'

'O nee, hij maakt geen schijn van kans, geen denken aan. Maar mijn reconstructie is niet onlogisch! Zovéél mogelijkheden: of jij bent er, geheel natuurlijkerwijze ingetippeld, door die langere benen. Of je wilde er van het begin af aan intippelen. Of Willy wenste je er in te laten tippelen, in haar bed bedoel ik. Of Oswald wilde dat Willy en jij er in tippelden. Of, allerlaatste mogelijkheid, geheel onwaarschijnlijke mogelijkheid, maar de computer moet alles weten, wil ze een antwoord geven: Oswald had gewoon gelijk en er was al iets tussen Willy en jou.'

'Moet ik slachtoffer zijn inplaats van verleider?'

'Het is een dubieus geval, als je het mij vraagt.'

'Je bent kwaad. En we zijn afgedwaald. Zo was ons gesprek gisteren nog niet.'

'Niets is herhaalbaar, Henri en ik geloof dat ik je nu niet onjuist napraat.'

'Je bent woedend. Je wilt me niet echt helpen.'

'Jawel, ik ben woedend, mag ik? Maar ik wil je wel helpen. We hebben nu het één gehad van 'het een dat komt van het ander'. . . .'

'Ik verdom het om de rest op te halen.'

'De details zijn al wat vervaagd, neem ik aan. Het is ook vrij lang geleden.'

'Ja, voor mijn gevoel jaren geleden, Janine, heus.'

'En volgens de kalender?'

'Een week of vier, vijf.'

'Drie en een halve week, Henri. Vierentwintig dagen.'

'We waren op zoek naar mijn onderwerp.'

'Vierentwintig dagen. Het was op een donderdag, want toen had je die afspraak met de gemeente-architect. Dat staat daar nog op de kalender, als je goed kijkt kan je het van hier af zien, bij dat kruisje.'

'Dat kan wel zijn. Het doet er toch niet werkelijk toe, Janine. Voor mij is het jaren geleden.'

'Donderdagmiddag was je bij Willy. Om een uur of twee. Dacht ik.'

'In godsnaam, wat doen uren er toe, Janine!'

'Soms is een dag belangrijk en een dag verschil nog meer. Als daarin geen verschil valt te constateren wordt ineens een uur belangrijk en vooral een uur verschil. Henri, was het twee uur? Of was het misschien eerder dan twee uur. Het was vast wel eerder dan twee uur, die donderdag, niet Henri? Waarom aarzel je nu?'

'Ik weet het niet meer. Eerder, denk ik. Ja, veel eerder zelfs.'

'Slimmerd. Je hebt door dat ik graag wil dat het eerder was, ook al weet je niet waarom ik dat graag wil.'

'Ik heb me vergist, gisteravond. Ik had het je nog niet mogen vertellen. Je bent er, of liever, onze verhouding is er nog niet rijp voor.'

'Ik ben er niet rijp voor. Zeg dat toch gewoon. Ik ben er nog niet rijp voor. Je hebt me weer overschat, zoals je al jaren doet. Ik ben maar een gewoon vrouwtje dat er geen

pest van begrijpt en van alles in je ziet dat er niet inzit en helemaal niet ziet wat er wel in je zit en je dus aan banden legt omdat je voortdurend rekening moet houden met mijn geestelijke onrijpheid, mijn illusies, mijn gebrek aan werkelijkheidszin. Zeg dat nou toch gewoon, Henri.'

'Ik wil dit niet, Janine.'

'Wees toch jezelf. Jij bent toch je eigen werkelijkheid. Als je rekening houdt met mijn onbegrip wat heb ik dan aan je? Dan heb ik je toch niet? Dan heb ik je nooit zoals je werkelijk bent en wat heeft dat dan nog te betekenen. Met een doorziene illusie begin je niks.'

'Het is te snel gegaan. We zijn in een stroomversnelling terecht gekomen, Janine, dat had ik moeten voorzien. Je mag je eigen werkelijkheid niet zomaar plompverloren aan een ander opdringen, als je tenminste al zou weten wat je eigen waarheid is. Je moet de ander ademruimte geven.'

'Een gewenningskuur. Maar er is geen ademruimte. Er is alleen een koperen huls waar ik in zit en een koperen huls waar jij in zit en alles wat we doen is een beetje kloppen tegen onze eigen huls en ons wijsmaken dat het wat meer betekent dan klanken afgeven in de ruimte en elkaar vertellen dat we in een huls zitten.'

'Maar soms, Janine, al is het maar voor een paar tellen, gaan we toch in elkaar over. Dan beleven we toch samen, dan hebben we toch meer dan de anderen. Dat is een vitaal beleven, daar kan je niet onderuit, dat kan je niet wegredeneren. Janine!'

'Op wat voor grond dan wel? Op wat voor vergissing, moet ik zeggen. Jij maakt geluiden en die vertaal ik naar mijn smaak. Maar als nu blijkt dat ik ze helemaal verkeerd heb vertaald, wat blijft er dan over?'

'Waarom zou je ze verkeerd vertalen. Dat weet je nooit.'

'Soms weet je het wel. Als die aangeprezen werkelijkheid zich aandient in een kruisje op een kalenderblad en de illusie verdampt. Waarom je dan godbewaarme blij zou moeten zijn want je bent weer dichter bij de waarheid, hoera! Dichter in je huls!'

'Als dat de waarheid is dan moeten we ermee leven, het is niet anders.'

'Jij bent niet bang voor de waarheid, nietwaar Henri?'

'Dat was het Janine, zoiets zei je gisteren ook en daar

kwam het idee, weet je nog wel?'

'Ik ben niet zo sterk als jij. Ik ben wel bang voor de waarheid. Maar ik kan ook niet laten om achter de waarheid te komen en dat zal dan wel een menselijk tekort heten, is het niet?'

'Natuurlijk kan je het niet laten. Aan goedkope illusies heb je niets.'

'Jij gaat maar door, jij gaat maar door. Kom, jij met je zin voor de waarheid, geef me een antwoord op mijn kleine, frisse detailvraag. Wat is een uur, Henri, wat is tenslotte een uur? Dat doet toch niets af aan het principiële, aan het kernachtige, aan het wezenlijke?'

'Het lijkt van niet. Het hangt er van af, misschien.'

'Het hangt er van af! Dat gevoel heb ik ook. We vinden elkaar! Hoe laat ging je met Willy naar bed, Henri? Toe nu, een klein stukje waarheid, een paar streepjes op een wijzerplaat. Als je daar al bang voor bent wat moet ik dan met al die veel grotere beweringen over je afkeer om voor de werkelijkheid te vluchten?'

'Ik begrijp je niet.'

'Hoe zou je. Je hecht niet aan data en niet aan uren. Ik wel. Hoe laat was het, Henri?'

'We waren nogal gegeneerd. We hebben eerst gedronken. Nogal veel.'

'Hoe laat!'

'Het was laat in de middag, een uur of vijf.'

Ze stond op van de punt van de stoel waarop ze zich al die tijd had vastgehouden en liep naar het raam.

'Laten wij dan ook maar wat drinken', zei ze met de rug naar hem toe. Hij zorgde haastig voor de glazen en voor de dranksoort die ze hadden leren prefereren. Ze dronken staand en dan weer zittend, tegenover elkaar en van elkaar afgewend, wachtend op een communicerende klank uit de ander.

'Je was inderdaad een beetje dronken, toen je thuiskwam.'

'Ja dat zal wel.'

'En je hebt heel uitbundig gespeeld met de kinderen.'

'Waarom zou ik niet?'

'En we hebben daarna, toen de kinderen naar bed waren, doorgedronken.'

'O ja?'

'En we zijn vroeger naar bed gegaan dan we gewend waren.'

'O Jezus!'

'En nog nooit heb ik me zo gelukkig gevoeld, ik bedoel, nog nooit heb ik zo intens beleefd als toen, nog nooit heb ik zoveel van je gehouden als die avond. Je deed zo gek met me en ik met jou, die avond.'

'Dat was het, maar dat was het! Het verhaal van de man, die pas besefte hoe gelukkig hij getrouwd was toen hij eindelijk met een ander naar bed was gegaan. Vergelijken is verduidelijken! Dat was het idee.'

'GODVERDOMME!'

'Niet zo hard, denk om de kinderen!'

Mark Insingel

EEN KOOI VAN LICHT

Uitwendig spreken stolt.
De vliezen en de
draden worden een
web van zwijgen.
Het verweer, de taaie
dronkenschap, wijkt terug
uit het lawaai,
uit rook en messen.

Buiten de vrijheid,
het begeerd gevaar,
in het Bourgondisch
land van hermelijn
en honden, het lichaam,
trager water in de
wind, verzeilt in hoge
stilten van ivoor.

Een woning witte
wolken in de zon!
Als een gebonden
en getergde hond
drijft het mij voort, drijft
het mij rond en rond.

De man, het ongeduld,
zit bij het huilen,
het langzaam wonen,
regen in de dagen.
Zeldzaam een lied ver-
bloeiend in geheugen;
gelijkenissen,
schimmen van verlangen.
Vriendschap, een handvol
uit de molen jaren,
kringen op het water.

De dag van kringen,
ijdele bewegen
in een krankzinnig
koninkrijk van sneeuw.

Het handenwringen
van de druivelaars
schaduwt een pijn
van slangen op
kristallen luchters,
monstransen luister.

Het bloed dat uitvloeit:
uitputting van kleuren
tot in het licht, tot
in het blinde licht.

De hakmessen van
hitte op de stad.
Verscheurde wolken,
cymbalen licht.

Het feest, de exhi-
bitie van de angst.

De zon, de dronken
slaap, de brandende
visioenen. Rond
blinde torens.

Bestendig wit de
doeken wind en zon.

In de steile
kamers van de tuin,
op gerucht gespitst,
rieten kevers
in de waanzin van
de spiegelbeelden.

Spatten toorn en
onmacht, elke kreet
wordt in het oog, de
stilte, opgeslorpt.

Licht ontaardt in
kleuren; bossen
huiveren van
mist en honden.

Het huis, het donker
oor. Aanwezigheid,
de vlam, hand in een
holte, wortel in steen.

Verscholen, wolk en
vogel, in het water,
ontglippen tussen
mazen van de
spiegelingen,
tussen schuwe
varens wachten,
gadeslaan het
vluchtige gevaar
waaruit ik ben ontstaan,
waarin ik overga.

Het ritme tegenstrijdig,
licht en water;
verschrikt en dravend
paarden in de treinen.

Het minnespel van
schaduwen vertrappeld;
het hart gevangen
in de luchtbel Vrijheid.

De omloop der ver-
snelde jaren davert
in 't onvervangbaar
lichaam van mijn adem.

Het gedicht, het water,
binnen oevers,
horizon van woorden,
drogend in een smal
seizoen van dagen.

Wierook, de mist
illusies, wuivend in
licht, de vergeefse
geliefde, onbe-
woonbaar wuivend.

In het meer, de
krater, in het
eruptieve land
van roken, stijgt
de luchtbel Dood.

Het huis, de tombe,
ritueel van rust.
Het blind gewas van
muren onbegrip.

Het kind, de verre-
gaande vreemdeling,
in verval van dagen
trappen naar het water.

Drama van zijde
in een kooi van licht;
bloem, geseling
van stilte.

Aan mijn sportwagen

In een schreeuw geboren,
in een schreeuw dood.

Niet een bloem, een leven,
maar een schichtig licht
waardoor ik vrouwen rijd.

Waarin ik, naakt in
snelheid, held en waan-
zin, paard en rover.

Tussen dwaze
kermissen, de dorpen,
hoger wegen in
de bochten dronken.

Tussen poolgebieden
glas en tranen
en het winderig
geblaf der horden

het dromen, zachter
denken, in het ronken
van zon en middag.

In lach en kramp
verbroederen en schelden
overlevenden.

In een schreeuw geboren,
in een schreeuw dood.

Verspild en spichtig
in spoorloos wentelen.
Het altaar, een
spiegel schendend.

Haar zwanenhuid,
feilloze glimlach van
zijde, haakt aan
de minnaar naderend
in oog en ram.

Water van aanrakingen.
Nagels en haren in
onvoltooide dronkenschap
verstrooid en rafelend.

Een zwakkeling van
trots, stram in een
harnas woorden, schuw
en verkleumd, een huis
van tocht en blinden.

Een schelp, een knots
verslagen in
het water. Hol in
het duister van de
duizende geluiden.

Terwijl de glans van
schijnbewegingen
vertraagt in het
voortschrijdend uurwerk
van straten, het lichaam,
strop en spiegel,
ontbladert dagelijks,
verkalkt als licht.

Vingers en lippen,
nachtschaden doelloos
in de rottende
windhonden regen,
vermoeider sieren
het ritme leegte.
De stad, vóór mij be-
gonnen, houdt met mij op.

Het sprookje van de Gouden Koets

Het gebeurde allemaal heel lang geleden – nog veel langer geleden dan de tijd toen de moffenmeiden kaal geschoren werden als straf voor omgang met de vijand. Het gebeurde ook allemaal heel ver weg, in het Teleland, waar de Telelensiers woonden.

Goed, ze waren wat nieuwsgierig, soms op het gluurderige af, maar ze waren toch ook braaf – zo braaf, dat ze hun Tele-graaf een koets hadden gegeven met wel acht paarden ervoor, en hélemaal van goud. Ze hielden dus wel erg veel van hun Tele-graaf en ze keken zich bij zijn kasteel altijd de ogen uit. Dat moest ook wel, want er lag een diepe gracht om het kasteel en door de hoge bomen kon je er niet veel van zien. De Telelensiers wisten er eigenlijk niet zo heel veel méér van, dan dat zulke bomen veel wind vangen. En soms woei het er hard.

Toch vielen de bomen daardoor niet om. Neen, voor er een boom omvalt moet er meer gebeuren.

En nu gebeurde er meer!

Dat kwam zo; op een dag huilde de Tele-graaf, dat hij zo alleen was, en het water was veel te diep. Toen hielpen de Telelensiers en zij dichtten de sloot om het kasteel. En de Tele-graaf juichte, en allen die van hem afhingen, en meer nog allen, die dachten dat ze van hem afhingen. Zijn burgemeesters juichten dus, en zijn Kamenieren, die van de Eerste en die van de Tweede Kamer; en bovendien: zij bogen en toonden zich dankbaar.

Maar er was een grote stad in het Teleland. Het stadhuis er van werd zo nu en dan bewoond door de Tele-graaf en dat vonden de mensen uit die stad niet leuk. Tegenover dat stadhuis stond hun vrijheidsboom, daar waren ze erg trots op. Nu wilden de mensen van die stad niet juichen, toen

iedereen dat wel deed, de Kameniers en de Burgemeesters en alle andere Telelensiers. Toen zei hun Burgemeester: jullie móéten. En hij dreigde erbij: 'anders hak ik jullie vrijheidsboom om'. En toen zij nog niet wilden juichen maakte de politie haar sabels al scherp voor als het op een hakken aan zou komen.

De boom moet weg zei de burgemeester, voordat de Tele-graaf langs komt — hij zou er van kunnen schrikken. Maar het hout van de vrijheidsboom was taai. Het duurde lang voor hij viel. Toen hij eindelijk naar beneden zwiepte, kwam juist de Tele-graaf in zijn Gouden Koets langs. Als een zweepslag schuurde de felle top langs de ruggen der paarden en vernielde het fijn gebouwde koetswerk. Er stond niemand langs de kant, zodat er geen ongelukken gebeurden. Toen de restanten bijeengeveegd werden bleek het alles klatergoud te zijn. De paarden waren spoorloos verdwenen — en ook: de graaf. Hij moet incognito langs de waterkant gevlucht zijn.

Toen hij veel later als balling kwam te sterven, heeft hij zijn kinderen en kindskinderen bezworen nooit meer langs dat oude stadhuis te rijden.

Gijsbrecht.

Antecedenten-onderzoek

Er is een antecedenten-onderzoek ingesteld. Het gebeurde niet in het geheim en niet buiten de betrokkene om.

Hiermee is bewezen dat het landsbelang de geheime procedure niet strikt vereist, zelfs als het over een belangrijker functie gaat dan die van wetenschappelijk ambtenaar of tramconducteur. *W. F. W.*

Het nieuwste clause-witzje

Politiek is de voortzetting van de oorlog met andere middelen. *de J.*

DIALEKTIEK, COMMUNISME, CHRISTENDOM

Robert Havemann, *Dialektik ohne Dogma?* Naturwissenschaft und Weltanschauung. Rowohltverlag, 1964; A. J. Koejemans, *Jezus in Magnitogorsk.* Moussaults' Uitgeverij, 1964.

Wanneer hier twee boeken in één bespreking bijeen worden gebracht, is dit niet omdat zij zo vergelijkbaar zijn. Integendeel, wat de ene schrijver betoogt en waar de andere van getuigt, staan zo los van elkaar als de twee werelden waar de schrijvers zich met deze boeken in bewegen.

Zij hebben dit ene echter gemeen, dat in beide boeken het communisme aan de orde wordt gesteld. Havemann stelt zelfs nadrukkelijk in het woord vooraf: Dit boek is een communistisch boek. Van het boek van Koejemans kan men zeggen dat het een christelijk boek is, dat volgens de ondertitel een bijdrage wil zijn tot de dialoog tussen bijbels geloof en communisme.

Havemann richt zich tot mensen van elk geloof en elke politieke richting, maar met geen enkel geloof en geen enkele politieke richting houdt hij op direkte wijze een dialoog. Dat hij zijn boek een communistisch boek noemt, dient wellicht ter waarschuwing van zijn lezers die hieraan zouden kunnen twijfelen, omdat het boek in West-Duitsland is verschenen in een uitgeverij die internationaal befaamd is. Die lezers zouden misschien ook kunnen denken dat de auteur van zulk een boek dat de officiële docenten van het dialektisch materialisme nog al hard aanpakt, zich intussen in het andere Duitsland in veiligheid heeft gesteld. Voorzover ik weet is dit niet het geval.

Hij bekleedt een vooraanstaande plaats in de wetenschappelijke wereld, was of is nog directeur van het fysisch-chemisch instituut van de Oostberlijnse Humboldt-Universiteit en hoogleraar aan deze universiteit. In het wintersemester van 1963–1964 heeft hij voor een talrijk gehoor van toehoorders van alle faculteiten een serie lezingen gehouden en het zijn deze lezingen die de voornaamste inhoud van zijn boek uitmaken. Het wordt ingeleid door een vroeger gehouden lezing die de vraag behandelt of de filosofie de moderne natuurwetenschappen geholpen heeft bij de oplossing van haar problemen.

De vraag die de titel van het boek stelt, blijkt uit de inhoud bevestigend te moeten worden beantwoord: dialektiek verdraagt geen dogma.

De lezingen moeten het gehoor wel hebben geboeid door de ruimheid van denken, de heldere uiteenzettingen en duidelijke formuleringen, waarbij ook wel natuurwetenschappelijke vraagstukken aan de orde worden gesteld die stellig niet voor alle toehoorders gemakkelijk te bevatten zijn geweest. Met verhelderende voorbeelden en meegedeelde gesprekken heeft Havemann zijn gehoor duidelijk kunnen maken met welke belangrijke vraagstukken het moderne denken op velerlei gebied zich moet bezig houden.

Hij verdedigt het filosofisch denken en kent ook aan de geschiedenis van dit denken een belangrijke functie toe. Scherp richt hij zich tegen hen die Friedrich Engels de slaven noemde van de slechtste en vulgaire restanten van de slechtste filosofie die nog met één been in de theologie staat. Daarbij keert hij zich openlijk tegen de 'heren die van de katheders in de Sowjet Unie' het dialektisch materialisme (het 'diamat') doceren, maar in werkelijkheid zijn teruggekeerd tot het vulgaire materialisme en het mechanisch materialisme. Hij schrijft het ook hieraan toe dat het dialektisch materialisme in diskrediet is geraakt en daarmee elke filosofie bij de beoefenaars van de natuurwetenschappen.

Uitvoerig haalt Haveman Engels aan, vooral zijn *Dialektik der Natur*, niet om zich op een autoriteit te beroepen, maar omdat Engels al in klare woorden heeft geschreven wat de instemming heeft van een fysicus als hijzelf en bijv. van een vermaarde fysicus als Werner Heisenberg. Het is opvallend, betogen deze fysici, hoezeer op het gebied van de studie der elementaire deeltjes de natuur haar dialektisch karakter toont.

Maar, zegt Havemann, de meeste mensen kunnen de dialektiek niet verdragen — ook de regeerders niet. Dialektiek schept onrust en verstoort de orde, en men wil nu eenmaal in het algemeen ondubbelzinnige en confectie-opvattingen. Wanneer hij zoekt naar analoge denkwijzen op het ruime gebied van wat dichters en denkers hebben geschreven, gaat hij te rade bij de oude Chinese wijsgeer Lao-tse.

Niet bij het boek der christenen, de bijbel. Daar verkeren wij in een geheel andersgeaard beschouwings- en overtuigingsklimaat.

Wanneer Koejemans zijn boek als een dialoog wil zien tussen bijbels geloof en communisme, dan moeten wij ons eerst afvragen of er voldoende samenhang bestaat tussen wat men kan verstaan onder communisme en bijbels geloof, zó, dat er van een dialoog kan worden gesproken. Dialoog en dialektiek zijn twee woorden die van eenzelfde werk-

woord zijn afgeleid, dat betekent: (onder)scheiden, redeneren, redetwisten. Een dialoog kan slechts met vrucht gehouden worden, als men bereid is steeds de twijfel aan de eigen grondposities open te houden. Dat is de grondslag van elk dialektisch denken dat die naam verdient. Dit is niet een uitgangspunt van het christelijk, het bijbels geloof.

Nu komt bij de vele gesprekken in het boek van Koejemans steeds bij zijn gesprekspartners een vorm van 'diamat' te voorschijn dat Havemann juist niet als echte dialektiek erkent. In zekere zin staan de gesprekspartners in Koejemansboek niet in een dialektische relatie tot elkaar, maar als twee met de beste inentties bezielde tegenstanders die beide de gerechtigheid willen najagen, maar op verschillende wijzen, de ene met de bijbel in of bij de hand, de ander met zijn katechismus van het officiële diamat.

Het boek van Koejemans is geschreven in de vorm van een brief aan een onbekende in Nederland vanuit de grote industriestad Magnitogorsk achter de Oeral waarheen de *ik* van deze brieven zich heeft begeven om, onder communisten levende, iets van het communisme te doen begrijpen aan westerse christenen. Het is opvallend hoe goed Koejemans zich heeft ingeleefd in die ik-persoon en hoe die welmenende christen telkens opnieuw optornt tegen de communistische ideologie, die voor zijn gevoel even dogmatisch is — en dat is ze als officieel leerstuk ook — als de meest orthodoxe christelijke katechismus. Maar die gesprekken blijven steeds stokken op het principiële uitgangspunt: een geloof. Geen aanhanger van de diamat ziet in waarom hij de christelijke bijbel als een van hogerhand gegeven openbaring voor alle tijden moet gaan geloven en de christen kan zich maar niet voorstellen waarom die bijbel waarin alles toch al staat wat de communisten in laatste instantie willen, een wereld van gerechtigheid, broederschap en vrijheid, niet aanvaard kan worden. Overigens hebben de gesprekspartners steeds wel teksten bij de hand die als bewijsplaatsen moeten dienen.

De werkelijke dialektiek is niet alleen, of zelfs niet in de eerste plaats, het redeneren met de ander, maar de dialoog met zich zelf, om de betrekkelijkheid en voorlopigheid van het eigen uitgangspunt te erkennen en dit steeds weer onderzoeken op zijn houdbaarheid.

Het boek van Koejemans kan intussen wel een bijdrage leveren tot een beter begrip van het communisme onder zovele christenen die zich maar niet kunnen voorstellen dat een communistische Rus en een Joodse profeet wel verwante zielen kunnen zijn. *O. N.*

God in Vlaanderen °), 133 p., is het eerste werk van Astère Michel Dhondt (geboren 12 oktober 1937 en woonachtig te Gent in Vlaanderen) en het is bijzonder vervelend. Het beschrijft tien dagen uit het 'openbaar leven' van het 'schone, tedere, geestige jongetje Tim van Male'. Tim is zooooo mooi dat vriendjes hem Jezus, ouderen hem God noemen. Wie daarvan niet onder zijn stoel ligt, kan voortlezen:

De ouders van Tim leven gescheiden. Ma vertrekt uit Oostende, zendt Tim bij Pa in Gent, maar Pa is weg. Tim wordt geholpen door een hoer, die hem onderdak en giftige pralines geeft. De mooie Tim wordt belaagd door oudere mannen (allemaal viezerikken; hij vergiftigt er dan ook een paar), en bemind door jonge vriendjes (allemaal tedere kindjes; hij heeft ze dan ook lief).

Tim ontmoet dus vriendjes: Rudy, Iefje, Ienjaas, Patrick, Wiele, Raf, en meisjes als Martine, Godelieve, enz. Tien jaar oud is Tim homo, maar homo ludens. Spelen doet hij *gracieus*. Alles doet hij *gracieus*. Tim is doorlopend gracieus, en fijn, en pril, en jeugdig, en zoet, en mooi, mollig, fris, en innig, liefkozend, teder en hulpeloos, enz. Vanille en chocola.

De tien dagen van Tim zijn één relaas van spelen, poepje strelen en aaien en liefkozen. Hoewel uit tussenwerpingen de auteur geen onvolwassene of humorloze blijkt te zijn, de tekst als geheel duidt erop, dat hij nog in een infantiel stadium zit. Zijn taalgebruik ook. Het is soms banaal goed, volgens de opstelregels van de lagere middelbare school: juist woord, juist bijvoeglijk naamwoord, expressief werkwoord. Keurige maar onautentieke trekjes dus als: 'Toen, terwijl hij nog omkeek, struikelde Tim in een bos akkerwinde: hij gleed uit in de sloot en zonk tot boven de enkels in het slijk. Met een inspanning die hem onder de knieën leek te scheuren, trok hij zijn voeten uit de bezonken, smakkende brij, greep zich vast aan het lis en klom — een kind van tien jaar , een kregel kereltje — en klauterde langs de andere oever naar omhoog. Het modderachtige water spatte tot op zijn broekje.' (p. 77-78).

Het poepje speelt een grote rol in het leven, denken en spreken en luisteren van Tim: 'Uit dankbaarheid nam Martine hem in de armen en liefkoosde hem over zijn poepje.' — 'Hij zette de deur geruisloos op een kier, zag een geheel veranderde mevrouw De Keersemakere die achter Rudy geknield zat, hem onhandig omvatte, smachtend drukte met haar gezicht tegen zijn poep, snoof en opnieuw kreunde van

vervoering of begeerte.' Ach, zou men niet beter Pietje Bell herlezen? Of Lampo? Hier vind ik een stuk dialoog, erger dan de stadhuistaal van Lampo: '.... zijn trui. Hij reikt hem van de hals tot onder het poepje. *Ja, hij siert hem wonderwel.*' Dat zegt een *kassierster*, een meisje van minimum zestien jaar! *Hij siert hem wonderwel.* Gent is blijkbaar de stad van het A.B.N.

In de laatste paragrafen die, kwaliteit daargelaten, herinneren aan deze van *De Verwondering*, slaat Dhondt dan de morele trom: 'Verdragen kost ons geen moeite; we zijn het sinds eeuwen gewend. Zo verdraagzaam zijn we, dat we, om de buitenlanders niet te ontstemmen, bekwame volksgenoten geestelijk verkrachten. Vroeger onder vreemde overheersing, thans onder de leiding van een bepaalde klasse die een eigen persoonlijkheid vreest, zijn we een mak volk geworden.' Dat is juist gezien, en korrekt gezegd, maar wat heeft dat met Tim te maken? Wel: 'de terreur van perverse mannen.... lijkt weggetrild door het begeesterende leven dat zijn vriendjes in hem hebben geïnkarneerd.'

Mooi besluit. Individualisme door kinderliefde. Vlaanderen houdt uw zonen thuis.

Mag ik kindervrijers terug verwijzen naar *Lolita* en zijn explosieve waanzin? Homofielen naar de onvergetelijke *Fabrizio Lupo* van Coccioli? Niemand naar *God in Vlaanderen*?

Een suikerziek boek. Iedereen die het las, stelde zich de vraag of het geen parodie was. Maar waarop, en waarom, en is het dàn wel te pruimen?

Freddy de Vree.

---

[1]) *God in Vlaanderen*, Uitgeverij de Bezige Bij. Amsterdam 1965.

Medewerkers aan dit nummer:

Mark Insingel, geboren in 1935, publiceerde *Drijfhout* (gedichten, 1963) en verhalen en gedichten in *Nieuw Vlaams Tijdschrift, Dietsche Warande, Belfort* en *De Nieuwe Stem.*

Adri Laan, geboren in 1926, redakteur voor toneel en beeldende kunst van *Het Vrije Volk* te Arnhem.

Willem M. Roggeman, geboren in 1935, journalist. Publiceerde o.a. *Rhapsody in blue, De revolte der standbeelden, Baudelaire verliefd* (poëzie) en *De Centauren* (roman).

Julien Vandiest, geboren in 1919, ambtenaar bij de Commissie van Openbare Onderstand te Antwerpen. Studeerde filosofie, geschiedenis en rechten. Publiceerde in het *Nieuw Vlaams Tijdschrift* o.a. *Van mythe naar filosofie* en de reeks *Balans van het existentialisme;* in *Het Cahier* o.a. *Nietzsche en de ziekte, Van Gogh en onze tijd;* in *Synthèses* o.a. *Au delà du marxisme* en *Martin Heidegger, situation d' une philosophie.* Verdere publikaties in *Dialoog, New Statesman and Nation, Cahiers de la Méditerranée.* Binnenkort verschijnt in *Synthèses: Hegel jeune, ou les disgrâces de la maturation.*

ONTVANGEN BOEKEN

Frans Smets, *Het Vierkant* (roman), Kosmos, Amsterdam 1965 (*f* 7,90).

Hans Werner, *Per ezel door Griekenand,* idem (*f* 5,90).

Van de uitgevers-associatie Opwenteling, Princessenlaan 3, Eindhoven:

Silva Ley, *Grazen naar de sprong,* Bert S. A. Peto, *Solidair en passent,* Piet Smissaert, *Zuigkracht van een verleden,* Hans Vlek, *Anatomie voor moordenaars* (gedichten) en Joan Th. Stakenburg, *Queesten* (proza).

Verkrijgbaar door intekening per abonnement of per keuze-abonnement (giro 1153423 t.n.v. J. C. Overstegen); voor België: Uitgeverij „Vita", Postbus 43, Oudenaarde.

INHOUD

Julien Vandiest: Hegel, Nietzsche en....? . . 385

Wim Klinkenberg: Een oudejaarsavond aan het hof 408

Willem M. Roggeman: Verzen 420

Adri Laan: Een onderwerp 422

Mark Insingel: Een kooi van licht 434

Kort Bestek: Het sprookje van de Gouden Koets 441

Antecedenten-onderzoek 442

Ex Libris: Dialektiek, communisme, christendom 443

God in Vlaanderen 446

Medewerkers aan dit nummer 448

De Nieuwe Stem

Bijzondere afleveringen die nog leverbaar zijn:

- GELOOF-ONGELOOF, een discussie over dit onderwerp, waaraan deelnemen: W. F. Wertheim, J. J. Buskes, O. Noordenbos, B. Delfgaauw, J. Kruithof, Leo Apostel, W. Scheffer en P. Glazema.
  128 pag. (2 delen) *f 3,–/Bfr. 50*
- 10 NEDERLANDSE VERHALEN van Theo Anton van Kooten, Adri Laan, Pszisko Jacobs, Margaretha Ferguson, Steven Membrecht, Louis Ferron, M. Revis, Theo J. van der Wal en Paul van der Loeff.
  124 pag. *f 3,50/Bfr. 55*
- VERHALEN VAN JONGE NEDERLANDSE SCHRIJVERS, met medewerking van Marc Andries, Frans de Bruyn, Louis Ferron, Mark Insingel, Pszisko Jacobs, Henk van Kerkwijk, Theo Anton van Kooten, Adri Laan, Ward Ruyslinck, Carla Walschap en anderen.
  128 pag. *f 3,50/Bfr. 55*
- VAN NEEN TOT GRONDWETSARTIKEL, *Scenario der Kunstpolitiek (1862–1962)*, met medewerking van Prof. Dr. N. A. Donkersloot; Mr. G. J. P. Cammelbeeck; Mr. A. de Roos; J. Kassies; J. Meulenbelt; Ben Groeneveld †; J. B. Bakema; Mr. Fr. M. Th. Klaver; Marcel van Matena.
  108 pag. *f 3,–/Bfr. 50*
- MAX HAVELAAR/BATAVUS DROOGSTOPPEL, 1860/1960, het jubileum van de *Havelaar* en van Batavus Droogstoppel, met heropening van de diskussie over de zaak van Lebak en met voor het eerst in de geschiedenis een foto van Droogstoppel/Voûte. Artikelen van J. J. Buskes, J. B. Charles, G. J. Resink, A. Romein-Verschoor, P. Spigt, Th. van Tijn en W. F. Wertheim.
  120 pag., geïllustreerd *f 3,25/Bfr. 45*

Verkrijgbaar in de boekhandel en door storting op het gironummer van de uitgever

DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ LAVERMAN N.V.

DRACHTEN – Giro 801077 – Telefoon 05120-2641